

Προπτυχιακή Εργασία

Άσπρος Σταύρος

Το Κοινωνικό Κράτος

ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τ Ο Κ Ο Ι Ν Ω Ν Ι Κ Ο Κ Ρ Α Τ Ο Σ

ΜΑΘΗΜΑ: ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΑΣΠΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1340199813431

2

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κοινωνικός φιλελευθερισμός και η μετάβαση από το φιλελεύθερο κράτος στο κοινωνικό κράτος
Η ιστορική πορεία των 2 αιώνων¹ που πέρασαν από την επικράτηση της αστικής κοινωνίας μέχρι σήμερα, οδήγησε, με την ταυτόχρονη ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, από την ατομικιστική έννομη τάξη, στην έννομη τάξη του κοινωνικού ανθρωπισμού, που βαίνει νομοτελειακά με γοργό ρυθμό, προς την ολοκλήρωσή της.

Η ποιοτική μεταβολή της έννομης τάξεως έγινε διαλεκτικά με τη συσσώρευση των μερικότερων ποσοτικών αλλαγών, που προκάλεσε ο προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός, συσσώρευση που τελικά προκάλεσε το πέρασμα της έννομης τάξης σε μία νέα ποιότητα.

Η νέα κοινωνική -ανθρωπιστική έννομη τάξη βασίζεται στο απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας. Οι λόγοι της εξελικτικής μεταβολής της εννόμου τάξεως δεν είναι μόνο κοινωνικο-οικονομικοί, όπως η ανάπτυξη της τεχνολογίας και της βιομηχανίας, καθώς και η εξέλιξη των νομισματικών και εμπορικών συναλλαγών, που οδήγησαν στη διαμόρφωση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, αλλά και πολιτικοί. Κυρίως, είναι η σταδιακή δημοκρατικοποίηση του σύγχρονου κράτους, που οδήγησε στην παραγωγή ενός νέου δικαίου. Άλλωστε, δεν αμφισβητείται η επίδραση που ασκεί το πολιτικό φαινόμενο στην παραγωγή και στην εξέλιξη του δικαίου.

Η εξέλιξη των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών οδήγησε, στη μεταβολή της μορφής του κράτους σε προστατευτικό και η μεταβολή αυτή, στη νέα διαμόρφωση της εννόμου τάξεως. Όπως το φιλελεύθερο

3

κράτος είχε ανάγκη από ένα νέο δικαϊκό οικοδόμημα, το οποίο και πράγματι δημιούργησε, έτσι και το σύγχρονο κράτος έχει ανάγκη από μία νέα έννομη τάξη.

Η μεταβολή της μορφής του σύγχρονου κράτους, αποτελεί γενικότερη θέση της νομικής επιστήμης. Σήμερα, δεν αμφισβητείται η μεταβολή, αλλά αναζητείται η έκταση και το περιεχόμενό της. Η μεταβολή της μορφής του κράτους και από Κράτος Δικαίου η μεταμόρφωσή του σε Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, έχει σαν συνέπεια νομοτελειακά, τη μεταβολή της μορφής του δικαίου. Η παρατηρούμενη τόσο στη συνταγματικοπολιτική, όσο και στη δικαϊκή σφαίρα μεταμόρφωση του Κράτους, βάνει με γοργό ρυθμό προς την ουσιαστική της ολοκλήρωση.

Η παρούσα κρατική εξέλιξη σημαίνει, όσον αφορά την εξέλιξη του δικαίου, ότι στη θέση του παλαιού δικαϊκού οικοδομήματος, υψώνεται ένα νέο ανθρωπιστικό δικαϊκό οικοδόμημα, μία νέα ανθρωπιστική έννομη τάξη. Την εποχή του φιλελευθερισμού², επικρατούσε η αρχή του Κράτους Δικαίου, δηλαδή η απόλυτη ελευθερία δράσεως των πολιτών, πολιτικοπνευματική και οικονομική και το Κράτος περιοριζόταν στο ρόλο του παρατηρητή και του εγγυητή της ελευθερίας και της τάξεως.

Με την εκβιομηχάνιση γεννιέται το κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο προπάντων είναι «εργατικό πρόβλημα» και συγκεντρώνεται στην αξίωση των εργατών για εργασία και κοινωνική ασφάλεια. Εκρηκτικά γίνονται τα προβλήματα, ιδιαίτερα μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, είναι πια έντονη η ανάγκη της μεγάλης μεταβολής του Κράτους - Παρατηρητή, σε κράτος των κοινωνικών

1 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 'Κοινωνικός Ανθρωπισμός και κοινωνικά δικαιώματα', ΝοΒ, 1980, σελ. 1835.

2 ΡΙΖΟΣ Σ., 'Η ένταση μεταξύ κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους', ΤοΣ, Γ', 1984, σελ. 149.

4

επεμβάσεων και αναμειξεων, το οποίο, με όργανο κυρίως τη Διοίκηση, γίνεται ένας ογκώδης μηχανισμός εισπράξεων, παροχών, διανομών και αναδιανομών. Κατά αυτόν τον τρόπο, συνοπτικά παρουσιάζόμενο, γεννιέται το Κοινωνικό Κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής.

Το νέο ελληνικό Σύνταγμα ακολουθεί το πρότυπο της Βαϊμάρης³ και θεσμοθετεί μία σειρά από κοινωνικά δικαιώματα, με κεντρικό πυρήνα, το δικαίωμα για εργασία. Τα κοινωνικά δικαιώματα διαφέρουν ως προς τη φύση τους από τα ατομικά, αφού απαιτούν παροχές εκ μέρους του κράτους, ενώ τα ατομικά, δεν ζητούν τίποτα περισσότερο, από το να μην πράξει το κράτος, πέρα ορισμένων ορίων, δηλαδή, να μην τα θίξει.

Εξαιτίας της φύσης τους, τα κοινωνικά δικαιώματα αφήνονται στην κρίση του απλού νομοθέτη και της διοίκησης, διότι εξαρτώνται από την εκάστοτε οικονομικοκοινωνική κατάσταση, καθώς επίσης δεν μπορούν να ενεργοποιηθούν, χωρίς προηγούμενως να συγκεκριμενοποιηθούν από το νομοθέτη.

Γι' αυτό και ο Forsthooff αποφαίνεται, ότι «το κοινωνικό κράτος δεν ανήκει στο Συνταγματικό Δίκαιο, αλλά στο Διοικητικό»

Η συνταγματοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων επισημοποιεί κατά κάποιο τρόπο, την έκταση μεταξύ κράτους Δικαίου και Κοινωνικού κράτους, δηλαδή μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων και των κοινωνικών υποσχέσεων.

Η είσοδος βέβαια των κοινωνικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα, αφού δεν παράγει ευθέως αξιώσεις υπέρ των πολιτών, δε φαίνεται να μεταβάλλει τα πράγματα. Παρόλα αυτά όμως, κάνει πιο ορατή την ανταγωνιστική σχέση των κοινωνικών δικαιωμάτων προς τα ατομικά και επιτείνει τη θεωρητική έστω, αντινομία των δύο μεγεθών. Δηλαδή, ενώ το Κράτος Δικαίου απέχει και αναγνωρίζει την αυτονομία της

5

κοινωνίας, επιτρέποντας να ισχύσει το κοινωνικό status quo, το Κοινωνικό Κράτος επεμβαίνει και επιδιώκει τη μεταβολή του κοινωνικού status quo προς όφελος των ασθενέστερων μελών της κοινωνίας.

Η διαπίστωση, ότι η σχέση Κράτους Δικαίου και Κοινωνικού Κράτους, είναι σχέση εντάσεως, αναζητούσε μία λύση. Μία πρώτη αντιμετώπιση του θέματος, είναι η επικράτηση του ενός από τα δύο συστήματα, σε βάρος του άλλου. Από τη μία δηλαδή η επικράτηση του Κοινωνικού Κράτους απόλυτα, ή από την άλλη, η επικράτηση του Κράτους Δικαίου, της απόλυτης αυτονομίας της κοινωνίας, όπου το κράτος παύει να επεμβαίνει στα κοινωνικά συμβάντα.

Και τα δύο μοντέλα κράτους, είναι έξω από τις προδιαγραφές του ελληνικού Συντάγματος. «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου», πρωταρχική υποχρέωση του κράτους, κατά το άρθρο 2§1 Σ, καθώς και τα ατομικά δικαιώματα, δεν επιτρέπουν την εξέλιξη του κράτους, σε ένα απόλυτο κοινωνικό κράτος. Όμως, η αξία του ανθρώπου, δεν επιτρέπει ούτε την επιστροφή σε ένα ουδέτερο κράτος, το οποίο θα αδιαφορεί προς την κοινωνική εξαθλίωση και θα θεωρεί τον εαυτό του αναρμόδιο να επεμβαίνει, όταν κινδυνεύει το *minimum* της υπάρξεως των πολιτών.

Επιταγή του Συντάγματος είναι το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου. Η ένταση κοινωνικού κράτους και κράτους δικαίου εξακολουθεί, αλλά είναι καρποφόρα. Η επέμβαση του κράτους είναι τόσο ανεκτή, όσο κινείται μέσα στα όρια των ατομικών δικαιωμάτων και όσο είναι αν'αγκαία για να δημιουργήσει τις πραγματικές προϋποθέσεις ασκήσεως το:iv δικαιωμάτων αυτών, από όλους, κατά το δυνατόν, πολίτες. Το όριο του κοινωνικού κράτους, είναι το κράτος δικαίου, που ορθώνεται, όταν το πρώτο επεμβαίνει σε τέτοιο σημείο, ώστε να αναίρει και να καταλύει

3 Το Σύνταγμα της οποίας το 1919 θεσμοθετεί για πρώτη φορά ένα σύνολο

6

την ελευθερία και την αυτονομία του πολίτη. Τα ατομικά δηλαδή δικαιώματα, θέτουν τα όρια του κοινωνικού κράτους, το οποίο οφείλει πάντα να έχει γνώμονα το ορθό μέτρο. Η αρχή λοιπόν⁴ του κοινωνικού κράτους, απορρίπτει την αντίθεση μεταξύ κράτους και κοινωνίας και θεμελιώνει την επέμβαση του κράτους στην κοινωνική διαδικασία, με στόχο την άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων, πράγμα, που επιτυγχάνεται, με την υποστήριξη των οικονομικά ασθενέστερων και τον περιορισμό των ισχυρότερων κοινωνικών ομάδων. Γι' αυτό, θεωρείται συστατικό στοιχείο της σύγχρονης δημοκρατίας, γιατί με την επίτευξη της κοινωνικής ισότητας, οδηγεί στην πολιτική ισότητα. Αποτελεί θεμελιώδη αρχή του πολιτεύματος και είναι καθοριστική για την έννομη τάξη, που εγκαθιδρύει το Σύνταγμα. Σήμερα, ο δυϊσμός κράτους και κοινωνίας και η αντινομία κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους, είναι ξεπερασμένη, αφού επιδίωξη του Συντάγματος, είναι η σύνδεση της κρατικής εξουσίας και της κοινωνικής πραγματικότητας και η κατά το δυνατόν ευρύτερη κοινωνικοποίηση της κρατικής εξουσίας. Στα πλαίσια της σύνδεσης Κράτους και κοινωνίας, η αρχή του Κοινωνικού Κράτους δεν συγκρούεται με την αρχή του κράτους δικαίου, αλλά αντίθετα, οι δύο αρχές αλληλοσυμπληρώνονται. Η αρχή αυτή έδωσε νέο περικείμενο και νόημα στις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος. Το ισχύον δικαιοδομείται στο συμβιβασμό των συγκρούσεων και αντιθέσεων, που προκύπτουν από την ταυτόχρονη ισχύ των αρχών του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους. Η αρχή του κοινωνικού κράτους, δεν υποχρεώνει την πραγμάτωση ενός συγκεκριμένου πολιτικού και κοινωνικού μοντέλου,

κοινωνικών δικαιωμάτων.

4ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., 'Επίκαιρα προβλήματα του Κοινωνικού κράτους', ΤοΣ, 1987, σελ. 44επ.

7

αλλά χορηγεί στο νομοθέτη ένα ευρύτατο διαπλαστικό περιθώριο για ελεύθερη κοινωνικοοικονομική διαμόρφωση, η οποία οφείλει να υπηρετεί την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος. Απορρίπτεται η απεριόριστη και αδέσμευτη επέκταση της κοινωνικής πολιτικής, η οποία περιορίζεται από τις αρχές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας και της ισότητας, που καθορίζουν τους στόχους, τα όρια και ενδεχομένως τη μορφή της κοινωνικής πολιτικής. Μέσα από αυτή την πορεία, επικράτησε σήμερα ο κοινωνικός ανθρωπισμός και το σύγχρονο κράτος έχει τη μορφή ενός κοινωνικού, ανθρωπιστικού κράτους, το οποίο διέπεται από ένα ανθρωποκεντρικό και προστατευτικό δικαιοδομείται. Είναι η αρχή του Κοινωνικού Κράτους, που διέπει την έννομη τάξη και η οποία χαρακτηρίζει τη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, καθώς υποχρεώνει την κρατική εξουσία, όχι μόνο να σέβεται, αλλά και να προστατεύει και να εξασφαλίζει την ανθρώπινη αξία.

8

II. Α' ΜΕΡΟΣ:

Η έμμεση θεμελίωση της αρχής του Κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975/86

α) Η κατοχύρωση ειδικών κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η έννοια του κοινωνικού κράτους είναι γέννημα των τελευταίων ετών⁵, όπως αναλύθηκε ανωτέρω. Η επικράτηση της σαν θεμελιώδους αρχής του σύγχρονου κράτους οφείλεται στις κοινωνικές ανισότητες, που δημιούργησε η ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος και της βιομηχανικής κοινωνίας. Σαν αρχή επέμβασης του κράτους για άμβλυση των ανισοτήτων με υποστήριξη των ασθενέστερων και περιορισμό των ισχυρότερων κοινωνικών ομάδων, αποτελεί ειδική συγκεκριμενοποίηση και ουσιαστικοποίηση της αρχής της ισότητας. Από αυτή την άποψη, θα πρέπει να θεωρηθεί ουσιαστικό στοιχείο της σύγχρονης δημοκρατίας, γιατί συντελεί με την επιδίωξη της κοινωνικής ισότητας, στην πολιτική ισότητα των πολιτών. Συνεπώς, το κοινωνικό κράτος⁶ απηχεί αντιλήψεις, που συμβαδίζουν με τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές της περιόδου των αρχών του αιώνα και εκφράζουν το αίτημα της εργατικής τάξης, αλλά και της κατώτερης αστικής, για την κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων και την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης με τη βοήθεια και την παρέμβαση του κράτους.

Στο Σύνταγμα του 1975 κατοχυρώνονται κοινωνικά δικαιώματα⁷ και θεμελιώνεται η υποχρέωση του κράτους για παρέμβαση με θετικές

5ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., Συνταγματικό Δίκαιο: Οι λειτουργίες του Κράτους, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1980, σελ. 51.

6ΜΑΥΡΙΑΣ Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σελ. 91.

7ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σελ. 3.

:

9

ενέργειες και παροχή αγαθών ή υπηρεσιών, χωρίς όμως αυτό να συνοδεύεται κατ' ανάγκη από αντίστοιχες αξιώσεις συγκεκριμένων δικαιούχων κατά του κράτους. Αυτό βέβαια, δε σημαίνει, ότι τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν απλές προγραμματικές διακηρύξεις, δηλαδή ευχολόγιο χωρίς ουσιαστικές συνέπειες, αλλά αντίθετα, έχουν κανονιστικό περιεχόμενο, όπως όλες οι συνταγματικές διατάξεις. Ειδικότερα, κοινωνικά δικαιώματα χαρακτηρίζονται εκείνα, με τα οποία αναγνωρίζονται στα άτομα ορισμένες εξουσίες, με το σκοπό να απαλλαγούν από την οικονομική καταπίεση και να εξασφαλισθεί η ευημερία τους. Τα κοινωνικά δικαιώματα⁹ έχουν θετικό περιεχόμενο, που συνίσταται στην αξίωση του ατόμου απέναντι στην κοινωνική ολότητα, απέναντι στο κράτος, για ορισμένες παροχές, χωρίς να αναπύξει καλύτερα την προσωπικότητά του. Πρόκειται για το κύριο δομικό στοιχείο του κοινων. κράτους. Μακροχρόνιοι κοινωνικοί αγώνες και ειδικότερα, οι κατακτήσεις του εργατικού κινήματος, βρίσκουν έκφραση

σε συγκεκριμένες συνταγματικές διατάξεις, όπως είναι το άρθρο 12§5 για τους συνεταιρισμούς, το άρθρο 16§4 για τη δωρεάν παιδεία, το άρθρο 21. για την προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, το άρθρο 22 για το δικαίωμα της εργασίας, το άρθρο 23 για τη διασφάλιση της ανεμπόδιστης άσκησης της σιυνδικαλιστικής ελευθερίας και της απεργίας, το άρθρο 24 για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.

Το άρθρο 106 για το δικαίωμα παρέμβασης του κράτους στην οικονομική ζωή, αναφέρεται σε έναν κοινωνικό περιορισμό του

8 ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 628.

9 Όπως εξάλλου και τα ατομικά δικαιώματα, αφού η τριμερής διάκριση είναι πια ξεπερασμένη.

10 ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ', Εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, 1988, σελ. 203.

10

ατομικού δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας, οπότε και θα αναλυθεί στο μέρος της εργασίας για τους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων.

Η ύλη των κοινωνικών δικαιωμάτων κατατάσσεται σε τέσσερις Κατηγορίες, που ανταποκρίνονται και προς την αντίστοιχη θεματική ενότητα των διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος και αυτές είναι, α) τα οικογενειακά δικαιώματα, όπως η προστασία της οικογένειας και της μητρότητας, β) τα δικαιώματα της κοινωνικής ασφάλισης, όπως η προστασία της υγείας και του γήρατος, γ) τα οικονομικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της εργασίας και δ) τα πολιτιστικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της εκπαίδευσης και συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικού δικαιώματος¹⁰ που απαιτεί από την κρατική εξουσία ενέργεια και παρέμβαση, έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις, προκειμένου η ελευθερία να έχει πραγματικό αντίκρισμα είναι η κατά το άρθρο 21 §4 Συντ. «ε:ιδική φροντίδα του κράτους για την απόκτηση κατοικίας, από αυτούς που τη στερούνται ή στεγάζονται ανεπαρκώς». Στο ίδιο άρθρο, στην παράγραφο 1, θεμελιώνεται η υποχρέωση του κράτους να φροντίζει και να λαμβάνει μέτρα για την προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας. Στην παράγραφο 3, προστατεύεται η υγεία των πολιτών και υποχρεώνεται το κράτος να μεριμνά, ώστε να αποκλείεται κάθε μορφή ασθένειας ή αναπηρίας ικανής να μειώσει τη φυσιολογική δραστηριότητα και τη φυσική κατάσταση του ατόμου.

Το κράτος καλείται, κάτω από τις συνθήκες αυτές, να καλύψει βασικές βιοτικές ανάγκες των πολιτών, τόσο στο υλικό, όσο και στο θεσμικό επίπεδο. Η ελευθερία πια επιτυγχάνεται με αξιώσεις κοινωνικών παροχών μέσω της εξουσίας και όχι μόνο με αμυντικά

11 ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., ό.π., σελ. 3 επ.

11

δικαιώματα και αξιώσεις αποχής έναντι του κράτους και με τη γένεση των κοινωνικών δικαιωμάτων, στο επίπεδο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, συντελείται η μετάβαση από το φιλελεύθερο κράτος δικαίου, στο κοινωνικό κράτος δικαίου.

Όπως υποστηρίζεται¹², η μαζική εισροή και θεσμοποίηση του κοινωνικού στοιχείου στη συνταγματική μας τάξη, αποτελεί μία νέα συνιστώσα του ισχύοντος συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Τα κοινωνικά δικαιώματα γεννήθηκαν από την ανάγκη κοινωνικής δικαιοσύνης, (όπως και η αρχή του κοινωνικού κράτους), που ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες δημιουργήθηκαν εξαιτίας του φιλελευθερισμού και της βιομηχανικής και τεχνολογικής έκρηξης του περασμένου αιώνα. Τα κοινωνικά δικαιώματα εγγυώνται κρατικές παροχές και η υπόσχεση για κοινωνική δικαιοσύνη πραγματώνεται. Η τελευταία εκφράζει την αξίωση συμμετοχής όλων στην απόλαυση των αναγκαίων βιοτικών αγαθών. Αυτή η συμμετοχή είναι εκείνη, που δημιουργεί τις οικονομικές και γενικά τις βιοτικές προϋποθέσεις για την απόλαυση της ελευθερίας, ου εγγυώνται τα αμυντικά δικαιώματα. Υπό αυτή την έννοια, τα κοινωνικά δικαιώματα, δεν πρέπει να αντιδιαστέλλονται προς τα ατομικά, αλλά να θεωρούνται ως η αναγκαία «συμπλήρωσή» για την αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών δεδομένων. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται¹³ ότι «τα ατομικά και τα κοινωνικά θεμελιώδη δικαιώματα, αποτελούν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η θεωρία λοιπόν του πολιτικού πλουραλισμού και του κοινωνικού κράτους, υποστηρίζει την παραπληρωματική σχέση και λειτουργία των κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων, καθώς

12 ΜΑΝΕΣΗΣ Α., ΝοΒ, 34, 1986, ΣΕΛ. 621.

13 ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΚΟΣ Δ., Εργατικό Δίκαιο και Βιομηχανική κοινωνία, σελ. 133.

12

πρεσβεύει ότι η πραγμάτωση του περιεχομένου των μεν προσδίδει ουσιαστικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο στα δε¹⁴

Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο συντακτικός νομοθέτης χρησιμοποίησε διαφορετικούς όρους, προκειμένου να κατοχυρώσει κοινωνικά δικαιώματα και έτσι ο όρος δικαίωμα συναντάται μόνο δύο φορές (στα άρθρα 22 και 16§4), ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις γίνεται προσφυγή σε εκφράσεις, όπως «το κράτος μεριμνά», «αποτελεί υποχρέωση του κράτους», «είναι αντικείμενο ειδικής φροντίδας του κράτους». Η χρήση πάντως διαφορετικής ορολογίας, δε διαφοροποιεί την υποχρέωση του κράτους να ασκεί κοινωνική πολιτική, το οποίο όμως, λαμβάνοντας μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, θα κρίνει -υπό την επιφύλαξη της αρχής της ισότητας-κυριαρχικά, ποια κατηγορία φορέων κοινωνικών δικαιωμάτων θα ενισχύσει και σε ποιο βαθμό, όπως και τι είδους μέτρα θα λάβει.

Συμπερασματικά¹⁵, η θεσμοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθιστά εμφανές, ότι τα συνταγματικά δικαιώματα είναι παραπληρωματικά, αφού τόσο η διεκδίκηση, όσο και η αποτελεσματική λειτουργία, η διασφάλιση και η διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων, δεν επιτυγχάνονται, παρά μόνο με την παράλληλη κατοχύρωση και δυνατότητα άσκησης και των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων, με τα οποία τα κοινωνικά δικαιώματα βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση. Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος πλησιάζει την κοινωνία

και διαφαίνεται η διαλεκτική τους σχέση, που οδηγεί στη σύνθεση του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, που μεριμνά για την κοινωνική ασφάλεια και την ικανοποίηση των κατ' αρχήν βασικών αναγκών των πολιτών και στη δημιουργία του σύγχρονου κοινωνικού κράτους δικαίου, που σηματοδοτεί την πρόοδο της δημοκρατίας και την αναβάθμιση της κοινωνίας και της έννομης τάξης .
14 ΜΑΥΡΙΑΣ Κ., 'Τα Κοινωνικά Δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975', Α' Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα,1986, σελ. 183.15

15 ΜΑΝΕΣΗΣ Α., 'Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο Σ. 1975', Α' Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1986, σελ. 22.

14

β) Η έμμεση κατοχύρωση της κοινωνικής διάστασης και των κοινωνικών περιορισμών των ατομικών δικαιωμάτων

ι) Με τη γενική διάταξη 25 του Συντάγματος και την καταστατική αρχή 2 § 1 Συντάγματος Στο άρθρο 25§1 του Συντάγματος 1975/86 οριζόταν, ότι «τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, τελούν υπό την εγγύηση του κράτους». Η δε §2 του ίδιου άρθρου όριζε, ότι «Η αναγνώριση και προστασία των θεμελιωδών... δικαιωμάτων του ανθρώπου υπό της πολιτείας αποβλέπει εις την πραγματοποίησιν της κοινωνικής προόδου εν ελευθερία και δικαιοσύνη». Δημιουργήθηκε έτσι μια νέα, τρίτη, διάσταση του υποκειμένου, όχι μόνο ως «ιδιώτη» και ως «πολίτη» αλλά και ως «μέλος του κοινωνικού συνόλου», που κατοχυρώνει και εκφράζει την τάση για υπέρβαση της διάκρισης μεταξύ ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, διευρύνθηκε η κοινωνική ύλη, που ρυθμίζεται από το Σύνταγμα, και επρόκειτο βασικά για την εισαγωγή του «κοινωνικού στοιχείου» μαζί με τη θεσμοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, στο σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η διάταξη του άρθρου 25§1, αποτελούσε τη σπουδαιότερη¹⁷ συγκεκριμενοποίηση !Τις υποχρεώσεις του κράτους να προστατεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια απέναντι σε προσβολές, τόσο από κρατικά όργανα, όσο και από εξωκρατικές δυνάμεις. Η κοινωνική διάσταση του ανθρώπου, που για πρώτη φορά αναγράφεται σε ελληνικό συνταγματικό κείμενο το 1975, δηλώνει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να ανταποκριθεί στην αρχή του κοινωνικού κράτους, που έχει πια ρητή διατύπωση, ύστερα από την

16 ΜΑΝΕΣΗΣ Α., 'Οι Κύριες Συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων στο Σ. 1975', ό.π., σελ. 19 επ.

15

αναθεώρηση της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής στις 6 Απριλίου του 2001, σι-ο ελληνικό Σύνταγμα, όπου ρητά ορίζεται η «αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου». Η ταυτόχρονη ισχύς¹⁸ και των δύο αρχών, του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εσωτερική αντινομία του Συντάγματος. Ο νοηματικός και συνακόλουθα κανονιστικός εμπλουτισμός του τυπικού κράτους δικαίου με στοιχεία ουσιαστικής δικαιοσύνης, δημιουργεί τις προϋποθέσεις ένταξης σε αυτό και στοιχείων κοινωνικού κράτους. Πρόκειται για την παρεμβαίνουσα στις δομές του κράτους δικαίου «κοινωνική δικαιοσύνη». Το Σύνταγμα, δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης για την πρωταρχικότητα του κράτους δικαίου, επιτρέπει όμως παράλληλα τη συμπλήρωση του τυπικού και ουσιαστικού κράτους δικαίου, με τις αξιώσεις του κοινωνικού κράτους. Όπως υποστηρίζεται¹⁹, η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία, στηρίζεται στη δημοκρατική νομιμοποίηση, αφού οι διαδικασίες μέσω των οποίων το Κράτος παρεμβαίνει, πρέπει να εγγυώνται την τήρηση των απαραίτητων τύπων, την αντιπροσωπευτικότητα κι' επομένως την ουσιαστική ορθότητα των πολιτικών αποφάσεων.

Ήδη όμως πριν από τη ρητή διατύπωση της αρχής του κράτους δικαίου, το άρθρο 25§1, το οποίο θέτει τα «δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου» συμπληρώνει την πολιτική φιλοσοφία του συντακτικού νομοθέτη να προσδώσει στο καθεστώς των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων ιδεολογική συνοχή και ερμηνευτική ενότητα, εγκαθιδρύοντας ένα λογικά αρθρωμένο σύστημα συνταγματικής προστασίας²⁰. Από το άρθρο 25§1

17 ΡΑΙΚΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου: Θεμελιώδη Δικαιώματα, Τόμος Β', τεύχος β', Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984,σελ.66επ.

18 ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., ό.π., Τόμος Β', σελ. 159.

19 ΔΟΥΖΙΝΑΣ Κ., Μεταξύ Απολογίας και Ουτοπίας, 1986, σελ. 53.

20 ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Α., Το Υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 Σ., Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981, σελ. 20 επ.

16

προκύπτει, ότι όλα τα δικαιώματα του κράτους, τελούν υπό την εγγύηση όλων των οργάνων του κράτους, άρα και της νομοθετικής και της εκτελεστικής και της δικαστικής εξουσίας και ότι η εγγύηση είναι γενική και αφορά όλους τους φορείς των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Αναλύεται στην υποχρέωση των κρατικών οργάνων, αφ' ενός να μη θίγουν δικαιώματα αυτά και αφ' ετέρου να διασφαλίζουν με όλα τα διαθέσιμα νόμιμα μέσα, με θετικές ή αρνητικές ενέργειες, με νομικές ή υλικές πράξεις την ακώλυτη άσκησή τους. Παρόμοια εγγύηση, θα μπορούσε να συναχθεί από το περιεχόμενο κάθε συνταγματικού δικαιώματος, αλλά η διακήρυξη της στο άρθρο 25§1, έχει ωστόσο την έννοια μιας επιρροητικής γενικής εγγύησης, η οποία αποσκοπεί στην αποσαφήνιση και επιβεβαίωση των εγγυήσεων, που απορρέουν από κάθε δικαίωμα ξεχωριστά²¹. Το άρθρο 25§1 έρχεται εξ' άλλου, να συμπληρώσει το άρθρο 2§ 1, το οποίο και πρέπει να ερμηνεύεται σε συνδυασμό με αυτό, που σημαίνει, ότι η υποχρέωση σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου, που βαρύνει τα κρατικά όργανα, δεν εξαντλείται στην τήρηση εκ μέρους τους παθητικής και ουδέτερης στάσης, επεκτείνεται και στην ανάληψη πρωτοβουλιών, προκειμένου να προστατευθεί ενεργητικά η ζωή και η κοινωνική αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Η αρχή²² του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας αποτελεί τη βάση «του συστήματος αξιών των ανθρωπίνων αγαθών», τόσο του λιμπεραλισμού, όσο και του

κοινωνισμού, παρά τη διαφορά περιεχομένου και συγκεκριμενοποίησής της σε κάθε ιδεολογικό- πολιτικό σύστημα, πράγμα, που καθιστά την αρχή υπέρ-ιδεολογική. Η αρχή του κοινωνικού κράτους, που αποτελεί την ουσιαστικότερη

21 Είναι βέβαια σαφές, ότι η υποχρέωση εγγύησης και προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων, βαρύνει αποκλειστικά την κρατική εξουσία.

22 ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., 'Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος', ΤοΣ, 1975, σελ. 23.

17

συγκεκριμενοποίηση της δημοκρατικής αρχής και σημαίνει την εγκατάλειψη του φιλελευθερισμού και του ατομικισμού και τη μετάβαση στον κοινωνικό ανθρωπισμό, όπου κράτος και κοινωνία συνεργάζονται για χάρη της κοινωνικής δικαιοσύνης, θέτει την αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας όχι στην αφηρημένη έννοια του ατόμου, αλλά μπρος στον συγκεκριμένο άνθρωπο.

Η υποχρέωση σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξίας²³, οδηγεί στην αρχή του κοινωνικού κράτους και στο άρθρο 25 § 1 αφού η υποχρέωση προστασίας, περιλαμβάνει μία θετική συμπεριφορά των φορέων της δημόσιας εξουσίας, οι οποίοι σύμφωνα με αυτή, οφείλουν να προβαίνουν σε όλες τις ενέργειες, που είναι αναγκαίες για την πραγματοποίηση του περιεχομένου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Κατά αυτόν τον τρόπο, το περιεχόμενο της υποχρέωσης είναι ανάλογο με το περιεχόμενο των υποχρεώσεων, οι οποίες προκύπτουν από τα κοινωνικά δικαιώματα. Η υποχρέωση του άρθρου 25 § 1 βρίσκει διατύπωση στην αρχή του κράτους δικαίου και στο άρθρο 25 § 1 αφού η υποχρέωση προστασίας, περιλαμβάνει μία θετική συμπεριφορά των φορέων της δημόσιας εξουσίας, οι οποίοι σύμφωνα με αυτή, οφείλουν να προβαίνουν σε όλες τις ενέργειες, που είναι αναγκαίες για την πραγματοποίηση του περιεχομένου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Κατά αυτόν τον τρόπο, το περιεχόμενο της υποχρέωσης είναι ανάλογο με: το περιεχόμενο των υποχρεώσεων, οι οποίες προκύπτουν από τα κοινωνικά δικαιώματα. Η υποχρέωση του άρθρου 25 § 1 βρίσκει διατύπωση στην αρχή του κράτους δικαίου και στο άρθρο 25§1. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι ενιαία και αδιαίρετη και προσβάλλεται, όχι μόνο από τις επεμβάσεις των άλλων, αλλά και από μία μεγάλη υλική ανάγκη και ιδίως από τη στέρηση των μέσων ικανοποίησης των στοιχειωδών αναγκών του ανθρώπου, η οποία θέτει σε κίνδυνο την

23 ΡΑΙΚΟΣΑ., ό.π., σελ. 67-68.

18

αυτοδιάθεσή του. Στην ενότητα και το αδιαίρετο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, στηρίζονται ακριβώς η ενότητα και το αλληλένδετο των ανθρώπινων δικαιωμάτων και η κοινωνική διάσταση των ατομικών δικαιωμάτων, που οδηγούν στην υποχρέωση του κράτους να παρεμβαίνει και να εξασφαλίζει μία αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών, στα πλαίσια των οικονομικών δυνατοτήτων του, πραγματώνοντας και υλοποιώντας την αρχή του κοινωνικού κράτους

Συνεπώς²⁴ κοινωνικό-ανθρωπιστικό κράτος, είναι το κράτος εκείνο, που συνταγματικά υποχρεούται, όχι μόνο να σέβεται αλλά και να προστατεύει την ανθρώπινη αξία. Είναι το κράτος, που έχει σαν κατευθυντήριο σκοπό της δράσής του, την εξασφάλιση και την ανάπτυξη της ανθρώπινης αξίας.

Η ανθρώπινη αξία αποτελεί το σκοπό της εννόμου τάξεως του κοινωνικού κράτους. "Όχι μόνο ο σεβασμός, αλλά και η προστασία είναι η πρωταρχική υποχρέωση του κράτους και ξεκινώντας από αυτό το καινοτόμο άρθρο για την ανθρώπινη αξία, οδηγούμαστε στην κρατική εξουσία, ως εγγυήτρια δύναμη όλων των θεμελιωδών και συνταγματικών δικαιωμάτων του ανθρώπου με το άρθρο 25§1, αφού πια και ρητά, όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ακώλυτη άσκησή τους.

Επιπροσθέτως, προς τη μορφή του σύγχρονου κράτους, το σύνταγμα με το άρθρο 25 § 1, κατοχυρώνει το συνταγματικό πρότυπο, όχι του μεμονωμένου, αλλά του κοινωνικού ανθρώπου. Μορφή κράτους και πρότυπο συνταγματικό του ανθρώπου, συνδέονται άρρηκτα.

Το μεμονωμένο άτομο της ατομικιστικής εννόμου τάξεως, δεν έχει θέση στα πλαίσια του σύγχρονου ανθρωπιστικού δικαίου. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει, εξαφάνιση του προσωπικού στοιχείου υπέρ του κοινωνικά,

19

αλλά αντίθετα, σημαίνει το συγκερασμό τους για χάρη της κοινωνικής πρόοδου (25§2). Το κράτος οφείλει να προστατεύει όλα τα συνταγματικά δικαιώματα, αλλά επίσης, ο κοινωνικός άνθρωπος οφείλει να μέλος του κοινωνικού συνόλου να γνωρίζει, ότι η προστασία αυτή έχει σαν απώτερο σκοπό την κοινωνική πρόοδο και να αποφεύγει την απαγορευμένη καταχρηστική άσκησή τους.

II) με ειδικές ρήτρες στα ατομικά δικαιώματα

Η αρχή του κοινωνικού κράτους θεμελιώνεται και με ειδικές ρήτρες στα ατομικά δικαιώματα, όπου όμως είναι πια καθιερωμένη η κοινωνική διάσταση την οποία αυτά έχουν αποκτήσει με το άρθρο 25§1, καθώς ο κοινωνικός ανθρωπισμός, δεν επιτρέπει ξεπερασμένη πια τριπλή διάκριση των δικαιωμάτων σε αμυντικά, κοινωνικά και πολιτικά και έχει καθιερώσει μία σύνθετη προστατευτική λειτουργία των θεμελιωδών δικαιωμάτων (status mixtus)²⁵, δίνοντας στα ατομικά δικαιώματα, εκτός από την αμυντική αξίωση αποχής έναντι της κρατικής εξουσίας και αξίωση προστασίας και παρέμβασης του κράτους μέσω των φορέων του για χάρη της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Με τον κοινωνικό ανθρωπισμό, τα ατομικά δικαιώματα απέκτησαν κοινωνική διάσταση, όπως εξάλλου φάνηκε με την ανάλυση του άρθρου 25 § 1 και μία σύνθετη λειτουργία, που χαρακτηρίζει τα θεμελιώδη δικαιώματα στο σύγχρονο κοινωνικό κράτος δικαίου, δημιουργώντας μία καθολική κατάσταση ελευθερίας, η οποία εξελίσσεται ακατάπαυστα, αγκαλιάζοντας ολόκληρη τη διαλεκτική ενότητα κράτους- κοινωνίας²⁶. Έτσι νοούμενα τα θεμελιώδη δικαιώματα

24 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 'Κοινωνικός Ανθρωπισμός και κοινωνικά δικαιώματα, ΝοΒ, 1980, σελ. 1843 επ.

25 ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., ό.π., Τόμος Γ', σελ. 216 επ.

26 ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ Δ., ό.π., σελ. 131.

-

20

μετέχουν ουσιαστικά στην έννοια της Δημοκρατίας και θεσιπίζουν για τους φορείς τους ένα ενιαίο status, που μας θέτει μπροστά από μία νέα έννοια ελευθερίας, στην οποία συνενώνονται άρρηκτα, το αμυντικό, το θετικό (κοινωνικό) και το συμμετοχικό (πολιτικό) στοιχείο.

Στην έννοια της ελευθερίας, που κυριαρχεί στο σύγχρονο, δημοκρατικό, κοινωνικό κράτος.

Σε πολλά ατομικά δικαιώματα τίθενται ειδικές ρήτρες για την κατοχύρωση της κοινωνικής διάστασης των ατομικών δικαιωμάτων, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει με το άρθρο 17, που προστατεύει την ιδιοκτησία και ορίζει, ότι «τελεί υπό την προστασία του Κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτή, δεν μπορούν να ασκούνται σε: βάρος του γενικού συμφέροντος» και στην §2, προβλέπεται η απαλλοτρίωση για δημόσια ωφέλεια.

Επίσης, στο άρθρο 18, προβλέπεται η δυνατότητα περιορισμού της ιδιοκτησίας μεταλλείων, ορυχείων, σπηλαίων, αρχαιολογικών χώρων και θησαυρών. ..και γενικά του υπόγειου πλούτου.

Το άρθρο 106 θεσιπίζει τον κρατικό παρεμβατισμό, ο οποίος θέτει έναν κοινωνικό περιορισμό στο ατομικό δικαίωμα της οικονομικής ελευθερίας και θα αναλυθεί στο μέρος της εργασίας, που αναφέρεται στις συνέπειες της κατοχύρωσης του κοινωνικού κράτους.

Πρέπει όμως να τονισθεί, ότι το άρθρο 106 Σ., αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο της στροφής του Συντάγματος μας προς την αρχή του κοινωνικού κράτους. Στην πρώτη παράγραφο ορίζεται, ότι για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος, παρέχεται στην εξουσία, ευρύτατο πεδίο προγραμματικών και σχεδιαστικών πρωτοβουλιών. Στην δεύτερη, διατυπώνεται, πως η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ή σε βλάβη της εθνικής οικονομίας και στην τρίτη

21

παράγραφο, προβλέπεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις (αυστηρές) η κρατικοποίηση των επιχειρήσεων. Επειδή όμως, ο κρατικός παρεμβατισμός του άρθρου 106, δεν ασκείται μόνο για λόγους κοινωνικής πολιτικής, που εκδηλώνεται με τη διασφάλιση κοινωνικών δικαιωμάτων και με το κράτος πρόνοιας, αλλά υπάρχουν και άλλα πεδία της κοινωνικής συμβίωσης, ιδίως σε τομείς της οικονομίας, στα οποία η ρυθμιστική ή και περιοριστική επέμβαση του κράτους ολοένα εντείνεται και επεκτείνεται, το άρθρο 106 εντάσσεται καλύτερα στις συνέπειες της αρχής του κοινωνικού κράτους και εν μέρει μόνο στη θεμελίωση της αρχής αυτής. Δηλαδή, ο κρατικός παρεμβατισμός θεμελιώνει τη αρχή του κοινωνικού κράτους, δίνοντας κοινωνική διάσταση -ως ειδική ρήτρα -στο ατομικό δικαίωμα της οικονομικής ελευθερίας, μόνο όταν έχει ως σκοπό την κοινωνική δικαιοσύνη και η επέμβαση του κράτους γίνεται στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής, που αυτό ασκεί.

22

11I. Β Μέρος, :

Η ρητή κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975/2001:

Το άρθρο 25§1 ύστερα από την αναθεώρηση της Ζ'

Αναθεωρητικής Βουλής και η ρητή διατύπωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Στο Σύνταγμα διατυπώνεται πλέον ρητά η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, ύστερα από την αναθεώρηση της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής τον Απρίλιο του 2001, η οποία στο άρθρο 25§1 όρισε, ότι: «τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά, πρέπει να προβλέπονται απευθείας από το Σύνταγμα, είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού, και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.»

Από τις προτάσεις της επιτροπής αναθεώρησης²⁷ διαφαίνεται η επιθυμία της πλειοψηφίας των βουλευτών να προσθέσουν στο άρθρο 25§1 του Συντάγματος το κοινωνικό κράτος δικαίου και να κατοχυρώσουν ρητά την κοινωνική διάσταση του κράτους, πέρα από τη φιλελεύθερη, η οποία ήταν ήδη κατοχυρωμένη. Η ρητή διατύπωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου ήταν επιθυμία τόσο βουλευτών της κυβέρνησης όσο και της αντιπολίτευσης, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία της αρχής αυτής για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, αφού τα δύο μεγάλα

23

κόμματα έχουν διαφορετική ιδεολογική βάση. "Όπως υποστηρίχθηκε²⁸, η ρητή εισαγωγή της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, δεν αποτελεί μια ρυθμιστική καινοτομία, αφού η αρχή αυτή θεμελιώνεται ούτως ή άλλως και στα Συντάγματα του 1975 και 1975/86, αλλά και πολύ πριν το Σύνταγμα του 1975, στη γενική αρχή της ισότητας και πιο συγκεκριμένα στην αρχή της αναλογικής ισότητας, δηλαδή στην αρχή που επιβάλλει διαφοροποιήσεις χάριν κοινωνικής προστασίας. "Όμως, η ρητή κατοχύρωση της αρχής αυτής είναι επιβεβλημένη για μια πιο διεγερμένη προστασία κυρίως των ατομικών δικαιωμάτων και μια πιο ασφαλή κατοχύρωση των κοινωνικών. Εξάλλου, έχει διατυπωθεί στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη ρητά και μάλιστα ακόμα και σε κράτη με κυβερνήσεις, που έχουν συντηρητικό ή νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό.

Η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος υποστήριξε²⁹, ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως τα κόμματα και όλες οι πολιτικές δυνάμεις συμπίπτουν σε αυτή τη δικαιοκρατική αντίληψη, ότι πρέπει δηλαδή να ενισχυθεί η αρχή του κοινωνικού κράτους παράλληλα με την αρχή του κράτους δικαίου. Αυτό που ιδιαίτερα απασχόλησε την ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή αναθεώρησης ήταν η αναζήτηση της πηγής των απειλών των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, έτσι ώστε να καταλήξει με ποιο τρόπο θα κατοχυρώσει την επαρκέστερη συνταγματική προστασία τους. Από την ιστορική εξέλιξη της έννοιας των δικαιωμάτων αυτών προκύπτει ότι η κρατική εξουσία είναι αυτή που καλείται να προστατεύσει, αλλά και αυτή που συνήθως απειλεί τα ατομικά δικαιώματα. Η κλασική αυτή αντίληψη έχει διαφοροποιηθεί, καθώς είναι πλέον αντιληπτό, ότι υπάρχουν απειλές, που δεν προέρχονται από το κράτος αλλά

27 Πρακτικά και "Εκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος. Προτάσεις αναθεώρησης των διατάξεων του Συντάγματος, σελ. 162 επ.

28 Πρακτικά επιτροπής αναθεώρησης του Συντάγματος (Βενιζέλος Ε.), σελ.164

24

“εκτοξεύονται” από την ίδια την κοινωνία, δηλαδή από τη λειτουργία της οικονομίας και των άλλων εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής. “Ένα σύγχρονο Σύνταγμα πρέπει να αντιμετωπίζει τα νέα δεδομένα και να αφομοιώνει τις αλλαγές που συντελούνται, προκειμένου να ανταποκρίνεται στη λειτουργία του ως καθολικός ρυθμιστής της συνολικής έννομης τάξης. Επομένως πρέπει όχι μόνο να οργανώνει και να, περιορίζει την κρατική εξουσία-και κυρίως του νομοθέτη- να θέτει φραγμούς στον τρόπο άσκησής της και να προστατεύει τον πολίτη, αλλά επιπλέον να περιέχει διατάξεις που να οριοθετούν και τη λειτουργία της ίδιας της κοινωνικής εξουσίας, αφού τα συνταγματικά δικαιώματα απειλούνται όχι μόνο από την κρατική εξουσία αλλά και από τους ιδιώτες.

Ιδιαίτερα μάλιστα με τη συνεχή ανάπτυξη της τεχνολογίας, των μέσων επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών και τη διαμόρφωση μιας “επικοινωνιακής εξουσίας” διαμορφώνεται μια πολύ σημαντική σύγχρονη πηγή απειλής των συνταγματικών δικαιωμάτων, που πρέπει να οριοθετηθεί. “Όπως σημείωσε η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος, ο προβληματισμός για την προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι προβληματισμός που αγγίζει τα όρια της επόμενης χιλιετίας και πάντως σίγουρα του επόμενου αιώνα. Ως; εκ τούτου, δεν είναι αρκετή μια έμμεση και παρεμπιπτούσα προσέγγιση των ζητημάτων αυτών, με μόνη την κλασική αντίληψη για την τριτενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά απαιτείται να διαμορφωθεί ένα πλήρες και αποτελεσματικό συνταγματικό πλαίσιο προστασίας. Η ανάγκη αυτή επισημάνθηκε και από την Αναθεωρητική Βουλή, ιδίως κατά τη συζήτηση για την αναθεώρηση του άρθρου 25. “Όλες οι δυνάμεις της Βουλής, ανεξαρτήτως ιδεολογικής κατεύθυνση και πολιτικής τοποθέτησης, συμφώνησαν ότι πρέπει να ενισχυθούν οι

25

προστατευτικοί θεσμοί, οι εγγυήσεις, τα ατομικά δικαιώματα και η αρχή του κοινωνικού κράτους, γεγονός που καταδεικνύει τη σπουδαιότητα της αρχής αυτής. Πρόκειται για ανάγκη αναθεώρησης προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των σχετικών αναφορών του Συντάγματος- ει1;ε σε επίπεδο γενικών αρχών είτε σε επίπεδο ειδικότερων διατάξεων. Έτσι, παρά τα προβλήματα της δημοσιονομικής κρίσης του κοινωνικού κράτους όλες οι παρατάξεις ήταν ομόφωνα υπέρ της επιβεβαίωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους, του κοινωνικού κράτους δικαίου και υπέρ της ανάληψης μεγαλύτερων συνταγματικών δεσμεύσεων ως προς τις; εγγυήσεις που απορρέουν εξ αυτού, όπως διαφαίνεται από τις προτάσεις των δύο μεγάλων κομμάτων και τις εισηγήσεις των μικρότερων³⁰. Η έκφραση της επιθυμίας ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους από τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας δεν αποτελεί μια απλή πολιτική διακήρυξη, αλλά καίριας σημασίας πολιτική πρωτοβουλία, χάρη στην ουσιαστική και τυπική υπεροχή του Συντάγματος. Οι συνταγματικοί κανόνες αναπτύσσουν άμεση ενέργεια, αφού η εφαρμογή τους δεν εξαρτάται από τη μεσολάβηση νόμου, και έχουν πρωτογενή χαρακτήρα, καθώς το κοινό δίκαιο εκπορεύεται από αυτούς. Επιπλέον η υλοποίηση της νομικής ενέργειάς τους, η πραγματοποίηση δηλαδή του κανονιστικού τους περιεχομένου, διαπιστώνεται στο νομοθετικό επίπεδο με την καθοδήγηση και την οριοθέτηση της πρωτοβουλίας του νομοθέτη και στο δικαστικό επίπεδο με τον επηρεασμό της διαμόρφωσης της δικανικής πεποιθήσεως κατά την εκδίκαση σχετικών υποθέσεων³¹. Η ομόφωνη συναίνεση των παρατάξεων, και κατ' επέκταση η επιβεβαίωση των πτυχών αυτών της συνταγματικής τάξης, είναι πολιτικά και ιδεολογικά εξαιρετικά σημαντικό και αισιόδοξο. Πιο συγκεκριμένα, η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή

30Πρακτικά ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής αναθεώρησης του Συντάγματος, σελ. 89 έπομ

26

αναθεωρήσεως διευκρίνισε ότι μιλώντας για ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα εννοεί ένα τεράστιο φάσμα συνταγματικής ύλης, που είναι το' πλέον προσιτό. Πρόκειται για αμυντικά δικαιώματα, υπό τη στενή έννοια του όρου, για τα δικαιώματα που συγκροτούν το status negativus, το χώρο της ελεύθερης ύπαρξης και δράσης του ατόμου, για δικαιώματα τα οποία διασφαλίζουν την πολιτική συμμετοχή, όπως είναι η ελευθερία της πνευματικής κίνησης, η ελευθερία της τέχνης, η ελευθερία της γνώμης, η ελευθεροτυπία. Επιπλέον, πρόκειται για δικαιώματα που διασφαλίζουν τη θρησκευτική ελευθερία, για δικαιώματα τα οποία συνδέονται με την ομαδική δράση, το δικαίωμα του συνέρχεστε, το δικαίωμα του συνεταιρίζεστε, η συλλογική αυτονομία. Ακόμα, πρόκειται για δικαιώματα τα οποία εμφανίζονται ως κοινωνικά αλλά στον πυρήνα τους υπάρχει πάντα ένα ατομικό δικαίωμα το οποίο και προστατεύεται. Στον πυρήνα δε όλων αυτών υπάρχει πάντοτε η ιστορικά ισχυρή και παρούσα σύγκρουση ανάμεσα σε δύο ομοούσια αλλά αντιτιθέμενα δικαιώματα: η προσωπική ελευθερία και το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση, η αρχή της ελευθερίας και η αρχή της ισότητας. Η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους δικαίου, με τη ρητή πλέον κατοχύρωση αυτής της αρχής, οδηγεί στην εξισορρόπηση της αντίθεσης και στην αρμονική συμβίωση και στην αποτελεσματικότητα τόσο της ελευθερίας όσο και της ισότητας, που θα επιτευχθεί με την προστατευτική και εξασφαλιστική λειτουργία του κοινωνικού κράτους, δίνοντας στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα τρεις διαστάσεις: την αμυντική, την προστατευτική και τη διεκδικητική.

Στις προτάσεις και εισηγήσεις των κομμάτων πριν από τη συζήτηση της αναθεώρησης από την Ολομέλεια της Βουλής εκφράζονται όλες οι θεωρητικές αναζητήσεις και προβληματισμοί ως προς τη σχέση της έννοιας του κοινωνικού κράτους με τα συνταγματικά

31 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α. Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου Τόμος I-II, σελ. 114

27

κατοχυρωμένα δικαιώματα και τις αρχές που τα διέπουν. Επιβεβαιώνονται μάλιστα οι αρχές του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους καθώς και οι βασικές ερμηνευτικές αρχές της αναλογικότητας και της διαφύλαξης του πυρήνα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, και επισημαίνεται η ανάγκη εκσυγχρονισμού της σχέσης των σχέσεων κράτους-πολίτη³². Το παλαιό πλέγμα των ατομικών κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων διατηρεί ακέραιη την αξία του και την ισχύ του, νομική, πολιτική, ηθική. Πρέπει όμως ταυτόχρονα να γίνει αντιληπτό πως με το σύγχρονο κράτος οι ιδιωτικές σχέσεις και οι λοιπές

πραγματικότητες αναδεικνύουν νέα προβλήματα, τα οποία δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν υπό το πρίσμα του Συντάγματος του 1975/86. Ο αναθεωρητικός συνταγματικός νομοθέτης ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των καιρών και έτσι στη θέση του πρώτου κεκτημένου, που απεκαλείτο κράτος δικαίου, το οποίο παραχώρησε τη θέση του στο κοινωνικό κράτος, να εγκατασταθεί σήμερα η πολιτική οντότητα του κοινωνικού κράτους δικαίου. Με αυτήν την πανηγυρική διατύπωση μάλιστα τερματίζεται και το έργο της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής αναθεώρησης, για να ακολουθήσει η συζήτηση από την Ολομέλεια της Βουλής.

Η Ολομέλεια³³ συντάχθηκε πλήρως με τις παραπάνω θέσεις, τονίζοντας ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα-ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά- διαπλέκονται μεταξύ τους και έχουν μια βαθύτερη διαλεκτική ενότητα καθώς και ότι οι ρυθμίσεις που τα αφορούν είναι διάσπαρτες σε πολλά κεφάλαια του Συντάγματος. Η θέσπιση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου ρητά και ξεκάθαρα από το ελληνικό κοινοβούλιο αποτελεί μια σπουδαία κατάκτηση, που αυξάνει την προστασία αυτών των δικαιωμάτων. Ιδιαίτερα σε μια εποχή, όπου κίνδυνοι όπως η τεχνολογία, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, η τρομακτική πρόοδος της

32Πρακτικά κοινοβουλευτικής επιτροπής αναθεώρησης του Συντάγματος, σελ.494

28

βιοιατρικής και άλλες απειλές, ενδυναμώνονται ακόμα περισσότερο και μπορούν να έχουν καταστροφικές επιδράσεις στη λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας. Σε μια τέτοια εποχή παγκοσμιοποίησης, κυριαρχίας της αχαλίνωτης οικονομίας της αγοράς, σε μια εποχή που το ποσοστό φτώχειας και ανεργίας αυξάνεται διαρκώς, με αποτέλεσμα να γίνεται επιτακτικότερη η ανάγκη προστασίας του "αδύναμου" πολίτη, η ευρεία προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του αποτελεί σημαντική πρωτοπορία της χώρας μας η κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου. Αναμφίβολα λοιπόν, η αναθεώρηση του άρθρου 25³⁴ στοχεύει ευθύβολα, στην αποτελεσματικότερη προστασία του πολίτη στο νέο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, που διαμορφώνεται από τις εξελίξεις. Προστασία δηλαδή και έναντι του κράτους και έναντι αναδυόμενων και υπαρκτών ιδιωτικών εξουσιών.

Η νέα διατύπωση του άρθρου 25 εμπνέει και σηματοδοτεί ερμηνευτικά το σύνολο των διατάξεων για τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Επιβεβαιώνει το σεβασμό του ελληνικού λαού στον άνθρωπο, στις παραδοσιακές αξίες του ελληνικού πολιτισμού, και καθιερώνει αλληλεγγύη και δικαιοσύνη. Τίθεται επίσης η υποχρέωση των κρατικών οργάνων για τη διασφάλιση των όρων πραγματικής άσκησης και απόλαυσης των συνταγματικών δικαιωμάτων. Με το άρθρο 25 δηλαδή κατοχυρώνεται το κοινωνικό κεκτημένο και πραγματικά παρέχεται διαρκής εγγύηση για ένα ισορροπημένο κοινωνικό ισοζύγιο³⁴. Η συμπλήρωση του κράτους δικαίου με το κοινωνικό κράτος, έχει ως στόχο να διακηρυχθεί, με συγκεκριμένες φρασεολογίες, ότι το ελληνικό κράτος είναι κοινωνικό και όχι απλά αυτό να προκύπτει από κάποιες διατάξεις του Συντάγματος έμμεσα.

33Πρακτικά Βουλής, Ζ' Συνεδρίαση, σελ. 4111

34Πρακτικά Βουλής, Ζ' Συνεδρίαση, σελ.

29

Με τη ρητή κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, κατευθύνεται ρητά και άμεσα πια η νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική εξουσία προς την κατεύθυνση της ευρείας προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων. Η επαρκής προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέεται με την εξέλιξη και το επίπεδο του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο κατοχυρώνεται όχι μόνο με τα πολιτικά δικαιώματα, αλλά κυρίως, με τη διασφάλιση της συμμετοχής και της ποιότητας ζωής του συνόλου των πολιτών, χωρίς αποκλεισμούς. Το κοινωνικό κράτος και η κοινωνία του μη αποκλεισμού, αποτελούν το σημαντικότερο κεκτημένο για τον πολίτη στα πλαίσια της αναθεωρητικής διαδικασίας που συντελέστηκε. Οι διατάξεις λοιπόν του άρθρου 25 είναι οι πλέον σημαντικές, τόσο γιατί καθιερώνεται ρητά η αρχή του κοινωνικού κράτους, όσο και γιατί διασφαλίζεται όχι μόνο η προστασία, αλλά και οι όροι πραγματικής άσκησης και απόλαυσης των συνταγματικών δικαιωμάτων. Πρόκειται για συνταγματικές διατάξεις κατευθυντήριες και δεσμευτικές για όλα τα κρατικά όργανα.

Ιδιαίτερα έχει σημασία, ότι η Ελληνική Ζ' Αναθεωρητική Βούλη³⁵ διαφύλαξε και διευρύνει τις εγγυήσεις του κοινωνικού κράτους, τονίζοντας την ανάγκη για αλληλεγγύη και συνοχή στις σχέσεις κράτους και πολίτη, αλλά και στις σχέσεις μεταξύ των πολιτών. Με το άρθρο 25 προβλέπεται, ότι τα συνταγματικά δικαιώματα ως προς την αμυντική τους διάσταση θα εφαρμόζονται και θα ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Η διάταξη αυτή είναι διάταξη-δείγμα ευαισθησίας για την προστασία των αδυνάτων και από απειλές, που προέρχονται από την ιδιωτική εξουσία, αφού σήμερα έχει κατανοηθεί, ότι ο πολίτης δεν απειλείται μόνο από το κράτος -όπως παλαιότερα υποστηριζόταν-αλλά και από ισχυρούς ιδιωτικούς φορείς, ύστερα από τη συγκέντρωση εξουσίας και σε ιδιώτες. Αυτή λοιπόν η διάταξη για

35 Πρακτικά Βουλής, ΠΘ' Συνεδρίαση, σελ. 3779 επ.

30

την εφαρμογή και την ισχύ των συνταγματικών δικαιωμάτων σε οριζόντιο επίπεδο, μεταξύ των ιδιωτών, είναι μια πολύ σημαντική πρόοδος.

Η Ζ' Αναθεωρητική Βούλη διατύπωσε και κατοχύρωσε ρητά την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου στο άρθρο 25 § 1, διακηρύσσοντας, ότι είναι υποχρέωση του κράτους να εγγυάται την πραγματική και αποτελεσματική άσκηση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και όχι απλώς την ύπαρξή τους. Η αρχή αυτή απευθύνεται και δεσμεύει τη νομοθετική και πολιτική εξουσία, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη, απαιτώντας την προστασία τους από κάθε επιθετική ενέργεια καθώς και τη διασφάλισή τους με συγκεκριμένες παροχές, ώστε να είναι δυνατή η άμεση και ουσιαστική απόλαυσή τους. Το κοινωνικό κράτος δικαίου μπορεί να προστατεύει τα συνταγματικά δικαιώματα από επιθέσεις, περιορισμούς και καταπιέσεις, που προέρχονται από όχι μόνο από το κράτος αλλά και από ιδιώτες αφού πλέον είναι κατανοητό, ότι οι απειλές προέρχονται και από ιδιωτικούς φορείς, κατοχυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο ρητά ότι τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται και στις διαπροσωπικές σχέσεις και εγκαταλείποντας την αναχρονιστική πια έμμεση θεωρία της τριτενέργειας. Το κοινωνικό κράτος δικαίου επιβάλλει τη διεκδίκηση εκ μέρους των πολιτών και την εξασφάλιση εκ μέρους του κράτους των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του Συντάγματος, τα οποία πρέπει να

κατοχυρώνονται με παροχές, που καθιστούν εφικτή την πραγμάτωση και την υλοποίησή τους, με τη θεσμοθέτηση μάλιστα ενός σχετικού κοινωνικού κεκτημένου, που θέτει όρια στη νομοθετική πρωτοβουλία. Η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, που ρητά κατοχυρώνεται στο άρθρο 25§1 του Συντάγματος 1975/2001 δημιουργεί ένα κράτος με προστατευτική και εξασφαλιστική διάσταση, που δεν είναι έμμεσα

31

αποτέλεσμα θεωριών και αναλύσεων διαφόρων διατάξεων του Συντάγματος, αλλά προκύπτει άμεσα, καθαρά, ευθύβολα και χωρίς την ανάγκη συνδρομής καμιάς ερμηνείας. Η ανάγκη ρητής κατοχύρωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου προέρχεται από την επιθυμία της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής να καταδειχθεί, ότι η Ελλάδα είναι και ρητά κοινωνικό κράτος και όχι απλώς δημοκρατικό κράτος δικαίου.

32

IV . Γ' Μέρος:

Οι συνέπειες της ρητής κατοχύρωσης του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975/2001:

α) Το προστατευτικό κοινωνικό κράτος και η άμεση αμυντική διαπροσωπική ενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, όπως είναι πια ρητά κατοχυρωμένη, καθιερώνει την προστατευτική διάσταση του σύγχρονου κράτους, το οποίο υποχρεούται συνταγματικά να προστατεύει την ανθρώπινη αξία και τα συνταγματικά δικαιώματα που την εξειδικεύουν, από επιθετικές ενέργειες των συνανθρώπων. Τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν πλέον τριπλή διάσταση: αμυντική, προστατευτική και διεκδικητική, εξασφαλιστική. Όσον αφορά το προστατευτικό τους περιεχόμενο στρέφονται προς το κράτος και απαιτούν, την εκτελεστική εξουσία, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη να τα υπερασπίσουν και να τα διαφυλάξουν από τις καταπιεστικές διαθέσεις των άλλων ανθρώπων.

Από την προστατευτική αυτή διάσταση του σύγχρονου κοινωνικού κράτους προκύπτει καθαρά και άμεσα η εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Το σύγχρονο Σύνταγμα, ως καθολικός ρυθμιστής της έννομης τάξης ρυθμίζει και το κράτος και την κοινωνία και τις σχέσεις κράτους-πολιτών, αλλά και τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους. Οι συνταγματικοί κανόνες αυτοδίκαια, *ipso iure*, όχι μόνο στρέφονται προς το κράτος, αλλά αναπτύσσουν και διαπροσωπική ενέργεια. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, τα θεμελιώδη δικαιώματα ως συνταγματικοί κανόνες εφαρμόζονται όχι μόνο στο δημόσιο αλλά και στο ιδιωτικό δίκαιο.

33

Η αναθεώρηση όμως του 2001, εκτός από την αυτόνομη διατύπωση της αρχής του κοινωνικού κράτους στο άρθρο 25 § 1, που α11:Οτελεί *expressis verbis* κανόνα δικαίου, και την άμεση θεμελίωση του προστατευτικού κοινωνικού κράτους, κατοχύρωσε ρητά την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών, ως; προς το αμυντικό τους περιεχόμενο, έτσι ώστε να μην απαιτείται πια η έμμεση συναγωγή της από την προστατευτική διάσταση του κοινωνικού κράτους³⁶. Κατά συνέπεια, σήμερα στο άρθρο 25 §1, ορίζεται, εκτός των άλλων, ότι: «...Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών, στις οποίες προσιδιάζουν.. », με αποτέλεσμα η αμυντική διαπροσωπική ενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων να αποτελεί συνταγματικό κανόνα δικαίου, με αυξημένη τυπική ισχύ, που φυσικά παρέχει μεγαλύτερη δύναμη στον άνθρωπο, να προσπίξει τα δικαιώματα του με σύμμαχο το Σύνταγμα, όχι μόνο απέναντι στο κράτος αλλά και απέναντι στους συνανθρώπους του και σε κάθε φορέα ιδιωτικής και όχι μόνο κρατικής εξουσίας.

Βέβαια, τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται στις διαπροσωπικές σχέσεις μόνο ως προς την αμυντική τους διάσταση και όχι φυσικά ως προς την προστατευτική και διεκδικητική /εξασφαλιστική διάστασή τους.οι πολίτες έχουν υποχρέωση να σέβονται και να απέχουν από κάθε προσβολή των δικαιωμάτων των άλλων, όχι όμως και να τα προστατεύουν ή να τα εξασφαλίζουν. Οι προστατευτικές και εξασφαλιστικές αξιώσεις στρέφονται αποκλειστικά και μόνο προς την κρατική εξουσία, η οποία οφείλει να μεριμνά για την πραγμάτωση του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Η αμυντική διαπροσωπική ενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι άμεση και απόλυτη, ύστερα από την αναθεώρηση του 2001 και τη ρητή της θεμελίωση στο άρθρο 25 § 1, και πλέον οι 36ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α. Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος 11I, σελ.863 επ.

34

προβληματισμοί γύρω από αυτό το θέμα δεν έχουν νόημα και σημασία.

Στο Σύνταγμα του 1975/86 η τριτενέργεια προέκυπε έμμεσα και θεμελιωνόταν στον κοινωνικό ανθρωπισμό και στην εγκατάλειψη της παραδοσιακής ατομικιστικής έννομης τάξης, στα πλαίσια της οποίας ήταν αδύνατη η ένταξη της θεωρίας της τριτενέργειας. Επίσης, στηριζόταν στην προστατευτική πλευρά του κοινωνικού κράτους, ως αποτέλεσμα της υποχρέωσης του κράτους όχι μόνο να σέβεται, αλλά και να προστατεύει τα συνταγματικά δικαιώματα από τους τρίτους, δηλαδή, ως αποτέλεσμα της δράσης της κρατικής εξουσίας. Η ρητή όμως κατοχύρωση της τριτενέργειας, όπως αδόκιμα λέγεται, στο Σύνταγμα του 1975/2001, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών γύρω από την ύπαρξή της, αλλά αποτελεί πλέον κανόνα δικαίου με συνταγματική ισχύ.

Η εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο ιδιωτικό δίκαιο ή τριτενέργεια, ορίζεται καλύτερα ως η προς τα πρόσωπα κατευθυνόμενη και κυρίως από την κρατική εξουσία πραγματοποιούμενη αμυντική νομική ενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία εξασφαλίζει την ακώλυτη άσκησή τους, εξαναγκάζοντας τις απειλητικές αντικοινωνικές δυνάμεις να απέχουν από κάθε προσβολή της ανθρώπινης αξίας.

Καθίσταται λοιπόν πρόδηλη η σημασία της αναθεώρησης του 2001 στο άρθρο 25 § 1 του Συντάγματος, όπου εκτός από τη ρητή κατοχύρωση της προστατευτικής διάστασης του κράτους, ύστερα από την αυτόνομη διατύπωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, το οποίο οφείλει να μεριμνά και να προστατεύει τα συνταγματικά δικαιώματα από επιθετικές ενέργειες άλλων ανθρώπων, κατοχυρώνεται ρητά και η απόλυτη και άμεση εφαρμογή τους σε όλες τις έννομες σχέσεις, γεγονός που αποτελεί στοιχείο της δομής του σύγχρονου ελληνικού Συντάγματος.

β) Το εξασφαλιστικό κοινωνικό κράτος. Η υποχρέωση του Κράτους σε παροχές και η δέσμευσή του από το σχετικό «κοινωνικό κεκτημένο»

"Όπως αναλύθηκε, κοινωνικό-ανθρωπιστικό κράτος³⁷, είναι το κράτος εκείνο, που συνταγματικά υποχρεούται, όχι μόνο να σέβεται, αλλά και να προστατεύει και να εξασφαλίζει την ανθρώπινη αξία. Είναι το κράτος, που έχει ως κατευθυντήριο σκοπό της δράσης του, την εξασφάλιση και την ανάπτυξη της ανθρώπινης αξίας. Κύριες συνέπειες της κατοχύρωσης του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975/2001, είναι οι δύο μορφές, που έχει το σύγχρονο κράτος και είναι το προστατευτικό και το εξασφαλιστικό κοινωνικό κράτος. Το εξασφαλιστικό κοινωνικό κράτος, το οποίο το ισχύον Σύνταγμα δεν το κατοχυρώνει, παρά μόνο κατ' εξαίρεση στο άρθρο 16, όπου προβλέπεται η παροχή δωρεάν παιδείας στα δημόσια εκπαιδευτήρια, ορίζεται, ως εκείνο, που υποχρεούται συνταγματικά να εξασφαλίζει στους πολίτες τα οικονομικά αγαθά, που είναι απαραίτητα, για την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Πρόκειται για εξελιγμένη μορφή κοινωνικού κράτους, το οποίο έρχεται ως αποτέλεσμα της κατοχύρωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους και αναφέρεται στην πρακτική πραγμάτωση της αρχής αυτής. Το εξασφαλιστικό κοινωνικό κράτος προβλέπει και δίνει τη βάση για την εξέλιξη του Συντάγματος προς αυτή την κατεύθυνση της ρητής κατοχύρωσής του και στα ειδικά κοινωνικά δικαιώματα και στη γενική ρήτρα του κοινωνικού κράτους, που αναφέρεται μόνο στην προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων, αν και η εξασφαλιστική μορφή του συνάγεται ερμηνευτικά, καθώς συμπεριλαμβάνεται στην εγγυητική λειτουργία του κράτους.

37 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμοι 1-11, Αθήνα, 2001, σελ. 100.

Το εξασφαλιστικό κράτος που προέρχεται από τον κοινωνικό ανθρωπισμό³⁸, στηρίζεται, στο ότι ο κοινωνικός ανθρωπισμός δεν είναι θεωρία ιδεαλιστική, αλλά γνωρίζει, ότι η κάθε είδους και μορφής εξέλιξη του ανθρώπου, προϋποθέτει την εξασφάλιση όλων των υλικών μέσων, που είναι απαραίτητα για την πνευματική του ανάπτυξη κατ' αρχήν. Αυτή ακριβώς την έννοια έχουν τα λεγόμενα «κοινωνικά δικαιώματα», που κατευθύνονται στην εξασφάλιση υλικών παροχών και αυτών ακριβώς το σκοπό, έχει η αποκτηθείσα - μέσω του κοινωνικού ανθρωπισμού - κοινωνική διάσταση των ατομικών δικαιωμάτων.

Αυτή είναι εντέλει η σημασία του άρθρου 25 §1, που με μία γενική ρήτρα καθιερώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Η ηθική και πνευματική εξύψωση, στην οποία αποβλέπει ο κοινωνικός ανθρωπισμός, δεν είναι δυνατή χωρίς την εξασφάλιση των απαραίτητων υλικών μέσων. Το κοινωνικό κράτος δεν πραγματώνεται δίχως την υλική εξασφάλιση των πολιτών του.

Τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν εξασφαλιστικό περιεχόμενο και αποβλέπουν σε παροχές προς τους πολίτες. Η σημασία της ρητής κατοχύρωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους, έγκειται, στο ότι είναι δυνατόν να συναχθούν κοινωνικά δικαιώματα, εκτός αυτών που υπάρχουν και να καλυφθούν τυχόν υπάρχοντα κενά. Με αυτό τον τρόπο, μπορούν να διευρυνθούν τα κοινωνικά δικαιώματα και κατά συνέπεια, να διευρυνθεί και η προστατευτική δύναμη του Συντάγματος.

Πολύ σημαντική, είναι η προσφορά της αρχής του κοινωνικού κράτους στα ατομικά δικαιώματα, καθώς αυτά κοινωνικοποιήθηκαν, με αποτέλεσμα να αποκτήσουν κοινωνική¹ διάσταση και επομένως και εξασφαλιστικό περιεχόμενο. Καθώς η τριπλή διάκριση θεωρείται πια ξεπερασμένη, κάθε ατομικό δικαίωμα στο σύγχρονο κοινωνικό κράτος,

38 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Κοινωνικός Ανθρωπισμός και κοινωνικά δικαιώματα,

έχει πια και αμυντικό και προστατευτικό -εξασφαλιστικό περιεχόμενο.

Εξασφαλιστικό κοινωνικό κράτος, σημαίνει παροχές³⁹ προς τους πολίτες και άσκηση παρεμβατικής πολιτικής. Αυτό έχει ως συνέπεια, την ανάληψη ουσιαστών αρμοδιοτήτων από τη διοίκηση, οι οποίες εκτείνονται από την άσκηση της οικονομικής πολιτικής και τη λήψη μέτρων κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, μέχρι την ανάληψη της διεύθυνσης επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας και τη ρύθμιση των μεταφορών. Συνεπώς, η διοίκηση μετασχηματίζεται σε θεμελιώδη παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων.

Με την παροχική μορφή αυτή της διοίκησης, η κρατική μηχανή παρέχει στους πολίτες αγαθά και υπηρεσίες, με σκοπό τη βελτίωση των όρων διαβίωσης. Βασικά, πρόκειται για την πραγμάτωση των πρωταρχικών σκοπών του σύγχρονου κοινωνικού κράτους, όπως η παραγωγή και η διανομή ηλεκτρικής ενέργειας, η εξασφάλιση της λειτουργίας των συγκοινωνιών, η μέριμνα για την υγεία, η κοινωνική πρόνοια και αντίληψη, οι κοινωνικές ασφαλίσεις, εξασφάλιση λαϊκής στέγης, η φροντίδα για την παιδεία και η ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας. "Όπως αναφέρθηκε, η μορφή της σύγχρονης διοίκησης, είναι παροχική και όχι πια απλώς ρυθμιστική. Η ρυθμιστική διοίκηση θέτει τις παροχές του κράτους σε ένα προγραμματισμό γενικότερα της οικονομίας, προκειμένου αυτή να είναι σε θέση να επιτελεί τον κοινωνικό ρόλο του κράτους και δεν ενδιαφέρεται για άμεσους και συγκεκριμένους αποδέκτες. "Έχει λοιπόν, χαρακτήρα προγραμματικό, κατευθυντήριο και διαπλαστικό. Αντίθετα, η παροχική διοίκηση ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο πολίτη, όπως εξάλλου και ο κοινωνικός ανθρωπισμός εξασφαλίζει την αξία κάθε συγκεκριμένου ανθρώπου ξεχωριστά και όχι της γενικής και αφηρημένης έννοιας «άνθρωπος» .
NoB 1980, σελ. 1840 επ.

Με την αρχή του κοινωνικού κράτους και το εξασφαλιστικό κοινωνικό κράτος, πολίτης και κράτος αλληλοπροσεγγίζονται και η διοίκηση με τους μηχανισμούς της κάνει πράξη την προσέγγιση αυτή και υλοποιεί τις κοινωνικές παροχές, που υπόσχεται το κοινωνικό κράτος, μέσα στα όρια και τους περιορισμούς, που του θέτει το κράτος δικαίου, δηλαδή ο αμυντικός χαρακτήρας των δικαιωμάτων, τα οποία απαιτούν από το κράτος να μην τα θίγει και να απέχει από την προσβολή τους. Ούτε λοιπόν με την κοινωνική και παροχική του πολιτική μπορεί να προσβάλει και να καταλύει την αυτονομία του πολίτη .

Η αρχή του κοινωνικού κράτους διαφυλάσσει την ελευθερία και την αυτονομία του πολίτη, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και επιταγή⁴⁰ προς την κρατική εξουσία για ενέργεια και παρέμβαση, έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις, προκειμένου η ελευθερία να έχει πραγματικό αντίκρισμα. Εάν λοιπόν κάποιος είναι άστεγος και διανυκτερεύει σε δημόσιους χώρους, πολύ λίγο νόημα έχει γι' αυτόν η κλασική εγγύηση του ασύλου της κατοικίας, ενώ θα μπορούσε να αποκτήσει νόημα, εφόσον η κρατική εξουσία υλοποιώντας την επιταγή του άρθρου 21 §4 Σ, τον βοηθούσε να αποκτήσει κατοικία. Είναι εμφανές, ότι η εξασφαλιστική λειτουργία του κράτους, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την απόλαυση των συνταγματικών δικαιωμάτων εκ μέρους των πολιτών. Όπως αναφέρθηκε ως παράδειγμα το άρθρο 21 §4 Σ, το κράτος οφείλει να λαμβάνει μέτρα κατάλληλα για τη στέγαση αυτών, που στερούνται ή στεγάζονται ανεπαρκώς, με τη χορήγηση στεγαστικών δανείων πρώτης κατοικίας με ευνοϊκούς όρους, σχετικές φοροαπαλλαγές, προσωρινή ενδεχομένως στέγαση σε ακίνητα ιδιοκτησίας του ή που μπορούν να μισθωθούν ή απαλλοτριωθούν για αυτό το σκοπό. Βέβαια, οι υποχρεώσεις αυτές του 39 ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., ό.π., σελ. 58 επ.

39

κράτους για παρέμβαση με θετικές ενέργειες και παροχή αγαθών ή υπηρεσιών, δε συνοδεύονται κατ' ανάγκη από αντίστοιχες αξιώσεις συγκεκριμένων δικαιούχων κατά τους κράτους. Επειδή λοιπόν, δεν εξειδικεύονται επαρκώς οι σχετικές υποχρεώσεις του κράτους, είναι ανεπίδεκτα δικαστικής εκτίμησης, πάνω στη βάση αποκλειστικά των συνταγματικών διατάξεων, οι προϋποθέσεις και τα λοιπά στοιχεία των κοινωνικών παροχών. Αντίθετα, τα άρθρα 79§1 και 2 και 80§1 Σ., ρητά καθιστούν όλα τα παραπάνω αντικείμενο εκτίμησης του κοινοβουλευτικού νομοθέτη, εξειδικεύοντας και κατοχυρώνοντας έτσι τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της διάκρισης των λειτουργιών. Και τούτο, διότι τα οικονομικά μέσα, τα οποία διαθέτει το κράτος, αποτελούν ούτως ή άλλως πεπερασμένο σύνολο. Αν από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα απέρρεαν αγώγιμες αξιώσεις, τότε η κατανομή των πόρων αυτών θα γινόταν σχεδόν αποκλειστικά με δικαστικές αποφάσεις, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατο να χρηματοδοτηθούν νέες πολιτικές ή να προωθηθούν κατά προτεραιότητα ορισμένες από τις παλιές. Την άσκηση πολιτικής από τους αντιπροσώπους του κυρίαρχου λαού θα υποκαθιστούσε η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων και τη λαϊκή κυριαρχία «το κράτος των δικαστών». Επίσης, το άρθρο 93§4 Σ, προβλέπει τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και όχι των νομοθετικών παραλείψεων, πράγμα που συνάδει με τη μη αναγνώριση αγώγιμων αξιώσεων για τα κοινωνικά δικαιώματα. Συνεπώς, η απορρέουσα από τα κοινωνικά δικαιώματα υποχρέωση του κράτους είναι προς την κοινωνία ως σύνολο, όπου σε περίπτωση μη εκπλήρωσής της, η εκπλήρωση εναπόκειται στο Κοινοβούλιο και όχι προς συγκεκριμένα πρόσωπα, τα οποία δεν 40 ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣΚ., ό.π., σελ. 37.

I

40

μπορούν να επιδιώξουν δικαστικά την ικανοποίηση αξιώσεων ευθέως από το Σύνταγμα. Η άποψη αυτή γίνεται άλλωστε δεκτή από την κρατούσα γνώμη στη χώρα μας, τόσο στη θεωρία, όσο και στη νομολογία. Ως προς την τελευταία, πρέπει να σημειωθεί, ότι έχει προσδώσει διαφορετική διάσταση στο δικαίωμα για το περιβάλλον (άρθρο 24 Σ), όπου όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί κοινωνικό δικαίωμα, αλλά δικαίωμα «τρίτης γενιάς». Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί, ότι η συνταγματική επιταγή για κρατική μέριμνα, δεν αποκλείει την παράλληλη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προς την ίδια κατεύθυνση. Εκεί, όπου το Σύνταγμα θέλει να αποκλείσει την ιδιωτική πρωτοβουλία, υπάρχει ρητή διάταξη (άρθρο 16 §8). Εξάλλου, όπως ορθά παρατηρείται, η κατ' αρχήν ανυπαρξία αγώγιμης αξίωσης, λογικά δεν συμβιβάζεται και άρα εκτοπίζει την άποψη περί αποκλειστικότητας του κράτους. Θα μπορούσε να βρει έρεισμα στο κοινωνικό δικαίωμα, μόνο ένας περιορισμός της σχετικής δραστηριότητας, με την έννοια της επιβολής υποχρέωσης διασαφήνισης ς του ιδιωτικού της χαρακτήρα, όταν γίνεται διαφημιστική προβολή της. Αφού λοιπόν, το φιλελεύθερο πρότυπο κανονιστικότητας, που αξιώνει αποχή της κρατικής εξουσίας, από το διασφαλιζόμενο πεδίο ελευθερίας του ατόμου, τυπική ισότητα ενώπιον του νόμου και ασφάλεια δικαίου, δεν ανταποκρίνεται ασφαλώς στα νέα δεδομένα, που διαμορφώνει η αρχή του κοινωνικού κράτους και επιβάλλει στο κράτος να παρεμβαίνει και να εξασφαλίζει τους πολίτες, οι κοινωνικές διατάξεις, που συγκροτούν την αρχή αυτή, διατηρούν μία συγκεκριμένη κανονιστική λειτουργία, η οποία επιβεβαιώνει τον επιτακτικό και δεσμευτικό τους χαρακτήρα. Μία χαρακτηριστική συνέπεια της

41

λειτουργίας τους αυτής, είναι η γνωστή στην επιστήμη του Συνταγματικού δικαίου, θεωρία του «κοινωνικού κερτημένου» 41. Η αρχή του «κοινωνικού κερτημένου» αποβλέπει στην οριοθέτηση της διακριτής ευχέρειας, που έχει ο κοινός νομοθέτης κατά τη διαρρύθμιση της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Σύμφωνα έτσι με την αρχή αυτή, η νομοθετική πραγμάτωση του περιεχομένου των κοινωνικών δικαιωμάτων δεσμεύει εφ' εξής τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δεν μπορεί να καταργήσει ή να υποβαθμίσει σημαντικά την παρεχόμενη νομοθετική προστασία. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι νομοθετικές διατάξεις, που κατοχυρώνουν κοινωνικές παροχές ή υπηρεσίες, αποκτούν έναν οιονεί συνταγματικό χαρακτήρα, ο οποίος τις καθιστά απρόσβλητες από νομοθετικές μεταβολές, που θα οδηγούσαν στη μείωση της ήδη προβλεπόμενης προστασίας. Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις στη θεωρία ως προς τα όρια της διακριτικής ευχέρειας του κοινού νομοθέτη στο πεδίο των κοινωνικών παροχών και έχει επικρατήσει η άποψη για το «σχετικό κοινωνικό κερτημένο». Πρέπει δηλαδή, να γίνει αποδεκτό, ότι ο κοινός νομοθέτης έχει κατ' αρχήν την ευχέρεια να μειώσει την παρεχόμενη κοινωνική προστασία. Η αποδυνάμωση όμως αυτή, δεν μπορεί να φτάνει μέχρι το σημείο της ολοσχερούς αναιρέσης του περιεχομένου της και ιδιαίτερα, του πυρήνα του κοινωνικού δικαιώματος, όπως αυτό προκύπτει από την ίδια τη συνταγματική διάταξη, που κατοχυρώνει το δικαίωμα αυτό, την αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, την αρχή της θετικής και καθολικής ελευθερίας, και προπάντων σύμφωνα με την αρχή του κοινωνικού κράτους του άρθρου 25 § 1 Σ. Επιπλέον, η αποδυνάμωση της κοινωνικής προστασίας, δεν μπορεί να είναι αυθαίρετη, αλλά πρέπει να στηρίζεται ή σε

προφανή αδυναμία του κράτους ή να προκύπτει από μία νέα στάθμιση και
41 ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΑ., 'Θεωρία Κοινωνικού Κεκτημένου', ΤοΣ, 1999, σελ. 297

42

ιεράρχηση μεταξύ περισσότερων συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων.
Το σχετικό «κοινωνικό κεκτημένο» προκύπτει από το συνδυασμό από τη μία πλευρά της δημοκρατικής αρχής, που επιτάσσει την αναγνώριση της λογικής, και νομικής προτεραιότητας του κοινού νομοθέτη στη διαρρύθμιση του κοινωνικού βίου και από την άλλη της αρχής του κοινωνικού κράτους και του κράτους δικαίου, που ενισχύουν τη θεωρία του «κοινωνικού κεκτημένου» και συστέλλουν το εύρος των δυνατών επιλογών του κοινού νομοθέτη, όταν αυτές υποβαθμίζουν την ήδη παρεχόμενη κοινωνική προστασία.

Στον αντίποδα του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου, έχει υποστηριχθεί το «απόλυτο» κοινωνικό κεκτημένο 42 σύμφωνα με τη θεωρία του οποίου, η κοινή νομοθεσία αποτελεί κάθε φορά ένα *minimum*, το οποίο μόνο βελτίωση επιδέχεται. Η άποψη αυτή εγκαταλείφθηκε, αφού μας απομακρύνει από την πραγμάτωση του κοινωνικού κράτους, καθώς ο κοινός νομοθέτης, γνωρίζοντας πως οι επιλογές του και η έκταση των παροχών είναι ανέκκλητα νομοθετήματα, εύλογα γίνεται επιφυλακτικός και φειδωλός κατά την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής.

Η νομολογία του ΣΤΕ δε δεχόταν μέχρι πρότινος τη θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου. Ωστόσο, την τελευταία δεκαετία, εμφανίζεται μια τάση σταδιακής αποδοχής της σχετικής αντίληψης για τα όρια της διακριτικής ευχέρειας του κοινού νομοθέτη. Από το ίδιο το Σύνταγμα προκύπτει μία γενικότερη αρχή υπέρ του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου», σύμφωνα με την οποία, μόνο ο κοινός νομοθέτης βρίσκεται σε θέση να κρίνει κάθε φορά, ποιες κοινωνικές παροχές είναι δυνατές από την υπάρχουσα οικονομική πραγματικότητα, τι βάρη

επ.

42 ΠΑΡΑΡΑΣ Π., 'Η ελευθερία της εργασίας και το δικαίωμα προς εργασία του άρθρου 22§1 του Συντάγματος (Σ.Ε. 458/79)', ΤοΣ, 1979, σελ. 259 επ.

43

μπορεί να φέρει το κράτος και ποια θα πρέπει να είναι η ιεράρχηση των δικαιωμένων προσώπων σε σχέση με τις υφιστάμενες ανάγκες και ποροχές. Ακόμα υποστηρίζεται⁴³, πως το κράτος, όπως έχει την υποχρέωση να λαμβάνει μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, έτσι και θα κρίνει -υπό την επιφύλαξη της αρχής της ισότητας - κυριαρχικά, ποια Κατηγορία κοινωνικών δυνάμεων θα ενισχύσει και σε ποιο βαθμό, όπως και τι είδους μέτρα θα λάβει. Βέβαια, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο κοινός νομοθέτης δεσμεύεται, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, και τα κοινωνικά δικαιώματα είναι νομικοί κανόνες, που παράγουν νομικά αποτελέσματα και αποτελούν επιταγή⁴⁴ προς τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δεν μπορεί αυθαίρετα να μειώσει την ήδη παρεχόμενη προστασία.

Οι κύριες συνέπειες⁴⁵ του κανονιστικού περιεχομένου, το οποίο έχουν τα κοινωνικά δικαιώματα⁴⁶, είναι πρώτον, η υποχρέωση της Διοίκησης, όταν ο νόμος της χορηγεί διακριτική ευχέρεια, να χρησιμοποιεί την ευχέρεια αυτή κατά τρόπο προστατευτικό των κοινωνικών δικαιωμάτων, δεύτερον, η δυνατότητα περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων από το νομοθέτη για χάρη του γενικού συμφέροντος, όπως θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα και τρίτον, η δυνατότητα να αποτελέσουν τα κοινωνικά δικαιώματα το κριτήριο ερμηνείας των κοινών νόμων, σύμφωνα με το Σύνταγμα.

43 ΜΑΥΡΙΑΣ Κ., 'Τα Κοινωνικά Δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975', ό.π., σελ. 194.

44 Ολ ΣΤΕ 400/86, ΤοΣ, ΙΒ', 1986, με παρατηρήσεις Π.ΔΑΓΓΟΓΛΟΥ, σελ. 425 επ.

45 ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., ό.π., σελ. 39.

46 Εκτός του κοινωνικού κεκτημένου.

44

γ) Το κοινωνικό κράτος και οι οριοθετήσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων για χάρη του γενικού συμφέροντος, ιδίως στα πλαίσια της οικονομικής δραστηριότητας.

Στα πλαίσια το προστατευτικού κοινωνικού κράτους, σύμφωνα με το οποίο, η κρατική εξουσία είναι υποχρεωμένη να προστατεύει την ανθρώπινη αξία και τα συνταγματικά δικαιώματα που την εξειδικεύουν, απ:ό επιθετικές ενέργειες των συνανθρώπων, δίνεται η δυνατότητα στο κράτος να οριοθετεί τη δράση των ατόμων με γνώμονα το γενικό συμφέρον. Με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου επιτυγχάνεται ο συγκερασμός ιδιωτικού και δημοσίου συμφέροντος⁴⁸, καθώς από τη μια το προσωπικό συμφέρον και η ευημερία του ατόμου αποτελούν τη βασική επιδίωξη του σύγχρονου, δημοκρατικού κοινωνικού κράτους και ταυτόχρονα, η ατομική δραστηριότητα του ατόμου στον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό χώρο δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται πέρα από τους σκοπούς, που θέτει το ίδιο το Σύνταγμα. Στο σύγχρονο κοινωνικό κράτος, το κοινό συμφέρον δεν αντίθετο, αλλά περιλαμβάνει τα προσωπικά συμφέροντα. Ο κοινωνικός άνθρωπος οφείλει να επιδιώκει την ικανοποίηση των συμφερόντων του, στο πλαίσιο του γενικού συμφέροντος, αλλιώς λειτουργεί εκτός νομιμότητας.

Η υποχρέωση δράσης των ατόμων σύμφωνα με το γενικό συμφέρον δεν προβλέπεται από κάποια γενική και αόριστη ρήτρα υπέρ του δημοσίου συμφέροντος στο Σύνταγμα (πράγμα ορθό, αφού μια τέτοια ρήτρα θα οδηγούσε σε υπέρμετρο περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων) αλλά προκύπτει από την αρχή του κοινωνικού κράτους, η οποία θεωρεί την άσκηση κάθε συνταγματικού δικαιώματος ως δημόσιο συμφέρον και δε διαχωρίζει ανάμεσα σε επιδιώξεις του προσωπικού και γενικού συμφέροντος, αφού αυτά τα δυο
47 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥ ΛΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, ό.π., σελ. 99.

45

ταυτίζονται και η πραγμάτωση του ενός συνεπάγεται και την πραγμάτωση του άλλου.

Συνεπώς δεν αναγνωρίζεται οποιασδήποτε μορφής προβάδισμα ή ιεραρχική προτεραιότητα στο κοινωνικό έναντι του ατομικού συμφέροντος. Το ζητούμενο στις περιπτώσεις αυτές είναι να διασφαλισθεί η πρακτική αρμονία, στην άσκηση των δύο συγκρουόμενων συμφερόντων, έτσι ώστε το καθένα από αυτά, να επιφέρει το άριστο δυνατό αποτέλεσμα για την προστασία του αντίστοιχου έννομου αγαθού. Δεν επιτρέπεται άρα να τεθεί στο περιθώριο κανένα από τα δύο συμφέροντα, ενώ η αναγκαία στάθμιση μεταξύ τους οφείλει να στηριχθεί σε ευρύτερα αποδεκτά δεδομένα, τα οποία προκύπτουν μέσα από την κοινωνική πραγματικότητα. Το δημόσιο συμφέρον διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στον οικονομικό τομέα, σύμφωνα και με τη ρητή διατύπωση στο Σύνταγμα. Στο χώρο της οικονομίας η ιδιωτική πρωτοβουλία οριοθετείται στα πλαίσια του γενικού συμφέροντος, ενώ το κράτος μπορεί να παρεμβαίνει και να προγραμματίζει την εθνική οικονομία, περιορίζοντας τα συνταγματικά δικαιώματα προς όφελος της γενικής ευημερίας. Η πραγμάτωση των σκοπών της κοινωνικής πολιτικής, έχει σημαντικές συνέπειες στον οικονομικό τομέα, αφού σημαίνει την υποχρέωση διαρκούς προσαρμογής του οικονομικού συστήματος, στους σκοπούς αυτούς. Σημαίνει, με άλλα λόγια, ανακατανομή του εθνικού εισοδήματος και, επομένως, περιορισμό του εισοδήματος αυτών που κατέχουν τα μέσα παραγωγής, υπέρ του εισοδήματος των εργαζομένων. Για να επιτευχθούν όμως οι στόχοι αυτοί, απαιτείται περιαγωγή του ελέγχου των βασικών τομέων της οικονομίας υπό κρατικό και κοινωνικό έλεγχο. Εδώ πρόκειται για μία από τις εγγενείς αντιφάσεις των συνταγμάτων, που κατοχυρώνουν τις αρχές της ατομικής 48ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος ΙΙΙ,σελ902-4

46

ιδιοκτησίας και της ελευθερίας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, παράλληλα με τις αρχές του κρατικού παρεμβατισμού και της κοινωνικής πολιτικής. Το άρθρο 106§1 καθιερώνει την παρεμβατική λειτουργία του κράτους, αλλά είναι αξιοσημείωτη η προσπάθεια του συντακτικού νομοθέτη να επιδείξει ουδετερότητα ως προς το μέλλον να ισχύσει οικονομικό σύστημα. Με τις δυνατότητες περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων, που δημιουργήθηκαν με την κατοχύρωση και επικράτηση της αρχής του κοινωνικού κράτους και ιδίως με τις δυνατότητες περιορισμού της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, είναι εφικτή η μεταβολή (όχι όμως και ανατροπή) του κοινωνικού και οικονομικού status quo. Στο Σύνταγμα του 1975/2001, καθιερώνεται η ελεύθερη οικονομία, αλλά ο κοινός νομοθέτης διαθέτει σχετική ελευθερία δράσης, για την αντιμετώπιση οικονομικών καταστάσεων και τη χάραξη γενικότερης οικονομικής πολιτικής⁴⁹, αφού ελεύθερη οικονομία δε σημαίνει αναγκαστικά και φιλελεύθερη οικονομία. Αρκεί βέβαια, η παρέμβασή του να δικαιολογείται επαρκώς και ειδικά από λόγους γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος και να μην αναιρεί στην ουσία του το καθεστώς της οικονομίας της αγοράς. Ορθό είναι να χαρακτηριστεί το Σύνταγμα «ανοικτό» σε ό,τι αφορά την οικονομική πολιτική. Αυτό βέβαια υπό την αυτονομία πάντα προϋπόθεση, ότι δεν παραβιάζονται οι συνταγματικές εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων και του «κράτους δικαίου». Το άρθρο 106 § 1 και 2, αποτελούν το κριτήριο του κρατούντος οικονομικού συστήματος και παρέχουν το μέτρο της εκτάσεων και των ορίων της κατ' αρχήν, από το άρθρο 5 §§1 και 3, αναγνωριζόμενης οικονομικής ελευθερίας. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα η νομική εμφάνιση της οικονομικής ελευθερίας, ως (υποκειμενικού) δημοσίου δικαιώματος, το οποίο ιδρύει αρνητική αξίωση και της κρατικής εξουσίας για αποχή, υποχωρεί.

47

Γίνεται κανόνας αντικειμενικού δικαίου, ως αποτέλεσμα του κοινωνικού ανθρωπισμού και της αρχής του κοινωνικού κράτους και πλέον, αποτελεί γενική αρχή, που εκφράζει, κατοχυρώνει και ταυτόχρονα οριοθετεί μια αντικειμενική κατάσταση, αυτή του ελεύθερου ανταγωνισμού. Δεν εξαντλείται επίσης στην προστασία των συγκεκριμένων υποκειμένων - φορέων του αντιστοίχου ατομικού δικαιώματος, αλλά επεκτείνεται στην εξασφάλιση συνθηκών υγιούς ανταγωνισμού. Η οικονομική ελευθερία έχει λοιπόν σήμερα σημασία καθολική και γενική, αφού προστατεύει την ελεύθερη οικονομία και την ιδιωτική πρωτοβουλία συνολικά. Το Σύνταγμα προστατεύει τον ελεύθερο ανταγωνισμό, τον αναγνωρίζει και τον κατοχυρώνει ως θεσμό και επιβάλλει στη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία να λαμβάνουν και θετικά μέτρα, με αποτέλεσμα, το καθεστώς της οικονομίας της αγοράς να προστατεύεται με τρόπο όχι μόνο αρνητικό, αλλά και θετικό, δηλαδή με τον κρατικό παρεμβατισμό. Η αρχή του κοινωνικού κράτους νομιμοποιεί τη ρυθμιστική εξουσία του νομοθέτη, ο οποίος θέτει πλέον περιορισμούς στην οικονομική δραστηριότητα των κατ' ιδίαν φυσικών ή νομικών προσώπων, ώστε να εξασφαλίζει αντικειμενικά τη λειτουργία και αναπαραγωγή του καθεστώτος της οικονομικής ελευθερίας. Η εξουσία αυτή του νομοθέτη αποβαίνει ιδιαίτερα αναγκαία προκειμένου για επιχειρήσεις, που παρέχουν υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο και ασκούν, εξ αντικειμένου, επομένως, δημόσια υπηρεσία. "Εκφραση του νέου πνεύματος, που καθιερώνει το Σύνταγμα ως προς το καθεστώς της «ελεύθερης οικονομίας», αποτελεί και η διάταξη του άρθρου 104 παρ. 1, που προστατεύει την ιδιωτική (ατομική) ιδιοκτησία, όπου ορίζεται, ότι «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους» και «τα εξ' αυτής δικαιώματα δε δύνανται να ασκούνται 49ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Α., 'Κρατικός Παρεμβατισμός και Σύνταγμα', ΝοΒ, 1981, σελ. 1204

48

εις βάρος του γενικού συμφέροντος». Η αντικειμενικοποίηση και ο περιορισμός του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας, είναι συνεπώς του κοινωνικού προσδιορισμού της, αφού η άσκηση της εμφανίζεται κοινωνικά δεσμευμένη και είναι ενταγμένη σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, που οφείλει να το υπηρετεί και του οποίου αποτελεί αναπόσπαστο οργανικό στοιχείο. Η ιδιοκτησία ως ατομικό δικαίωμα, που χάρη στην αρχή του κοινωνικού κράτους υπόκειται σε περιορισμό κοινωνικούς, προστατεύεται, ως θεμελιώδης εγγύηση της οικονομίας της αγοράς, του οικονομικού δηλαδή καθεστώτος. Ο κρατικός παρεμβατισμός, που περιορίζει την οικονομική ελευθερία και την προστατεύει με το άρθρο 106, αποβλέποντας στο κοινωνικό συμφέρον⁵⁰, που πραγματώνεται με τη συνείδηση και με τη σύμπραξη

συλλογικών κοινωνικών φορέων, βάσει συμμετοχικών διαδικασιών, όπως υπαγορεύει η δημοκρατική αρχή, που θέλει την πολιτική και το δίκαιο να έχουν ανοιχτές σχέσεις με την κοινωνία και την καθημερινή ζωή. Είναι προφανές πλέον, ότι δεν πρόκειται για τον προπολεμικό παραδοσιακό κρατικό παρεμβατισμό, που λειτουργούσε μόνο επικουρικά⁵¹ για συγκεκριμένους λόγους. Το κράτος λοιπόν παρεμβαίνει και περιορίζει τα συνταγματικά δικαιώματα για χάρη του γενικού συμφέροντος και με τον τρόπο αυτό τα προστατεύει θετικά, αφού με την εδραίωση του κοινωνικού κράτους δικαίου, συνειδητοποιήθηκε ότι η ατομική προσωπικότητα δεν απειλείται μόνο από τη δημόσια, αλλά και από την ιδιωτική ή κοινωνική εξουσία⁵². Στο

επ.

50 ΜΑΝΕΣΗΣ Α., 'Οι Κύριες Συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Σ του 1975', ό.π., σελ. 24 επ.

51 ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., Περί της Αρχής της Επικουρικότητας, σελ. 99.

52 ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., 'Το Ζήτημα της Τριτενέργειας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων', ΤοΣ, 1981, σελ. 4.

49

κοινωνικό κράτος δικαίου δεν υπάρχουν δικαιώματα χωρίς υποχρεώσεις⁵³.

53 ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Αμυντικά Δικαιώματα και η Μεταβολή της Έννομης Τάξης,

50

V. Συμπέρασμα

Με την αναθεώρηση του 2001 η αρχή του κοινωνικού κράτους απέκτησε αυτόνομη και ρητή διατύπωση στο άρθρο 25 § 1, έτσι ώστε να αποτελεί σήμερα *exPressis verbis* κανόνα δικαίου, ανώτερης τυπικής και ουσιαστικής ισχύος. Στο Σύνταγμα του 1975/86 η αρχή αυτή προέκυπτε έμμεσα και δεν προβλεπόταν ρητά, με αποτέλεσμα να απαιτείται ανάλυση γενικών και ειδικών διατάξεων του Συντάγματος για τη συναγωγή της, καθώς και μελέτη της συνταγματικής εξέλιξης.

Η ανάγκη ρητής κατοχύρωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, προέρχεται από την επιθυμία της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής να καταδειχθεί, ότι η Ελλάδα είναι και ρητά κοινωνικό κράτος δικαίου και όχι απλώς δημοκρατικό κράτος δικαίου και μάλιστα, η επιθυμία αυτή εκδηλώθηκε με συμφωνία των κομμάτων, ανεξάρτητα από την πολιτική και ιδεολογική τους τοποθέτηση. Η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου δεσμεύει τη νομοθετική και πολιτική εξουσία, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη, απαιτώντας την προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων από επιθέσεις και περιορισμούς, που προέρχονται, όχι μόνο από την κρατική εξουσία αλλά και από ισχυρούς ιδιωτικούς φορείς. Με αυτόν τον τρόπο κατοχυρώνεται ρητά και η άμεση αμυντική διαπροσωπική ενέργεια των δικαιωμάτων σε όλες τις έννομες σχέσεις και εγκαταλείπεται η αναχρονιστική θεωρία της τριτενέργειας.

Επιπλέον, το άρθρο 25 §1 του Συντάγματος 1975/2001 υποχρεώνει τα κρατικά όργανα να εγγυώνται την πραγματική και αποτελεσματική άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων και να τα διασφαλίζουν με παροχές, έτσι ώστε να είναι δυνατή η απόλαυσή τους. Η ρητή αυτή υποχρέωση του κράτους ενισχύει τη ..θεωρία του μη Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981, σελ. 48.

51

αποκλεισμού.. και ενισχύει τη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Σημαντική επίσης είναι η συμβολή της αρχής του κοινωνικού Κράτους στη δυνατότητα να παρασχεθεί συνταγματική προστασία και σε έννομες καταστάσεις, που δεν προβλέπονται από το Σύνταγμα, έτσι ώστε να είναι εφικτή η κάλυψη ενδεχόμενων συνταγματικών κενών. Πρόκειται δηλαδή για τη δυνατότητα του Συντάγματος, ως καθολικού ρυθμιστή της συνολικής έννομης τάξης, να ανταποκριθεί στα νέα δεδομένα, που θα προκύψουν-αλλά δεν είναι δυνατό να προβλεφθούν εκ των προτέρων, και στις απαιτήσεις του σύγχρονου πολίτη, διασφαλίζοντας τα εχέγγυα για την ορθή λειτουργία του πολιτεύματος.

Τέλος, στο κοινωνικό κράτος, το δημόσιο συμφέρον οριοθετεί την ατομική δραστηριότητα, χωρίς αυτό να προκύπτει από κάποια γενική ρήτρα, αλλά από το γεγονός, ότι σύμφωνα με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, το δημόσιο συμφέρον εμπεριέχεται στο ατομικό και τα δύο συμφέροντα ταυτίζονται και συμπορεύονται. Η οριοθέτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων μέσα στα πλαίσια του γενικού συμφέροντος

είναι έντονη ιδιαίτερα στον οικονομικό χώρο, όπου προβλέπεται δυνατότητα παρέμβασης του κράτους για χάρη της γενικής ευημερίας και προόδου.

Ανεπιφύλακτα λοιπόν η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου χαρακτηρίζει απόλυτα το Σύνταγμα του 1975/2001 και επηρεάζει καθοριστικά την εξέλιξη της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας μας.

52

VI. Πίνακας Νομολογίας

ΣΤΕ 4108/1976, ΤοΣ, Γ', 1977, σελ. 321 επ.: Το ά. 22§4 δεν θεσπίζει ευθέως αξίωση των εργαζομένων για ορισμένη έκταση ή για ορισμένο είδος της ασφαλιστικής προστασίας, αλλά απλώς δημιουργεί υποχρέωση στον κοινό νομοθέτη, ο οποίος προβαίνει ελεύθερα στη ρύθμιση των θεμάτων αυτών.

ΣΤΕ 811/1977, ΤοΣ, Γ', 1977, σελ. 442 επ.: Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος (24 § 1) είναι ισοδύναμη με την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την απασχόληση των πολιτών (22§1) ή για την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας, οπότε η επιλογή ανήκει αποκλειστικά στο νομοθέτη.

ΣΤΕ 4438/1985, ΤοΣ, ΙΒ', 1986, σελ. 233 επ.: Η θέσπιση ειδικότερων προϋποθέσεων από τον κοινό νομοθέτη για την άσκηση των δικαιωμάτων της κοινωνικής ασφάλισης δεν παραβιάζει τα ά. 22§4 και 25§§1 και 2 του Σ. ΣΤΕ 400/1986, ΤοΣ, ΙΒ', 1986, σελ. 425 επ.: Τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν επιταγή προς τον κοινό νομοθέτη. Κατοχύρωση του κοινωνικού κεκτημένου.

ΣΤΕ 3146/1986, ΤοΣ, ΙΓ', 1987, σελ. 146 επ.: Το ά. 24§6 (προστασία πολιτιστικού περιβάλλοντος) δημιουργεί κατ' ευθείαν από το Σ υποχρέωση της διοίκησης να εξασφαλίσει την διηκερή προστασία των μνημείων και παράλληλα την αποζημίωση του πληττόμενου πολίτη.

ΣΤΕ 3682/1986, ΤοΣ, ΙΒ', 1986, σελ. 461 επ.: Ο περιορισμός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας (ά. 17) για την εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος και συγκεκριμένα για την προστασία του περιβάλλοντος.

Εφαθ 14819/1988, ΤοΣ, ΙΕ', 1989, σελ. 686-689: Ο περιορισμός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας (ά. 17) για την εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος και συγκεκριμένα για την προστασία του περιβάλλοντος.

53

ΣΤΕ 3468/1989, ΤοΣ, ΙΕ', 1989, σελ. 689-692: Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος και η δυνατότητα τροποποίησης από τον κοινό νομοθέτη των ισχυουσών πολεοδομικών διαρρυθμίσεων για χάρη της προστασίας αυτής με την προϋπόθεση η εισαγόμενη ρύθμιση να βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης των πολιτών.

ΣΤΕ 2409/1998, ΤοΣ, 1998, σελ. 595 επ.: Η νομοθετική πραγμάτωση του περιεχομένου των κοινωνικών δικαιωμάτων δεσμεύει εφ' εξής τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δεν μπορεί να καταργήσει ή να υποβαθμίσει σημαντικά την παρεχόμενη νομοθετική προστασία.

54

VII. Πίνακας Βιβλιογραφίας

α) Συγγράμματα

1. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Το αναθεωρητικό κεκτημένο, Το Συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2002, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2002.
2. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998.
3. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Αμυντικά Δικαιώματα και Μεταβολή της Έννομης Τάξης, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1981.
4. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμοι Ι -Π, Αθήνα, 2001.
5. ΔΟΥΖΙΝΑΣ Κ., Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1986.
6. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ: Οι λειτουργίες του κράτους, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1980.
7. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., Περί της αρχής της επικουρικότητας, 1974.
8. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ Γ., Το Κοινωνικό Κράτος της Μεταβιομηχανικής Εποχής -Θεσμοί Παροχικής Διοίκησης και Κοινωνικά Δικαιώματα στο Σύγχρονο Κόσμο, 1998.
9. ΚΡΕΜΑΛΗΣ Κ., Το Δικαίωμα του Ανθρώπου για Κοινωνική Πρόνοια, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1991.
10. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Α., Το Υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1981.
- II. ΜΑΥΡΙΑΣ Κ., Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000.

55

12. ΠΑΡΑΡΑΣ Π., Σύνταγμα 1975, Corpus I, ά. 1-50, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1982.

13. ΡΑΙΚΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου: Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα, Τόμος Β', τεύχος β', Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1984.

14. ΤΡΑΥΛΟΣ -ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ Δ., Εργατικό Δίκαιο και βιομηχανική κοινωνία, Αθήνα.

15. ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμοι Β' και Γ', Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1988.

16. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000.

β) Άρθρα

1. ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., 'Επίκαιρα προβλήματα του Κοινωνικού κράτους', ΤοΣ, 1987, σελ. 44 επ.

2. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 'Κοινωνικός Ανθρωπισμός και κοινωνικά δικαιώματα', ΝοΒ, 1980, σελ. 1834 επ.

3. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., 'Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος- Θεωρία και νέον Σύνταγμα', ΤοΣ, 1975, σελ. 5 επ.

4. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., 'Το ζήτημα της τριτενέργειας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων', ΤοΣ, 1981, σελ. 1 επ.

5. ΛΕΒΕΝΤΗΣ Γ., 'Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη', ΤοΣ, 1976, σελ. 121 επ.

6. ΜΑΝΕΣΗΣ Α., 'Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1975', Α' Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1986.

7. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Α., 'Κρατικός Παρεμβατισμός και Σύνταγμα', ΝοΒ, 1981, σελ. 1199 επ.
  8. ΜΑΥΡΙΑΣ Κ., 'Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975', Α' Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1986.
  9. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α., 'Θεωρία του Κοινωνικού Κεκτημένου', ΤοΣ, 1999, σελ. 297 επ.
  10. ΠΑΡΑΡΑΣ Π., 'Η ελευθερία της εργασίας και το δικαίωμα προς εργασία του άρθρου 22 παρ. 1 του Συντάγματος (Σ.Ε. 458/79)', ΤοΣ, 1979, σελ. 259 επ.
  11. ΡΙΖΟΣ Σ., 'Η ένταση μεταξύ κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους', ΤοΣ, 1984, σελ. 143 επ.
  12. ΡΩΤΗΣ Β., 'Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος - Αμφιλεγόμενες Νομολογιακές τάσεις ως προς την έκταση και την αποτελεσματικότητά της', ΤοΣ, ΙΒ', 1986, σελ. 553 επ.
- γ) Πρακτικά Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής
1. Πρακτικά Επιτροπής αναθεώρησης του Συντάγματος
  2. Πρακτικά Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής αναθεώρησης του Συντάγματος
  3. Πρακτικά Ολομέλειας της Βουλής (ΣΤ', Ζ', ΠΘ' Συνεδριάσεις)
- " , '